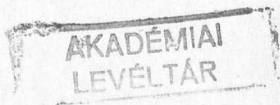

SZ. FARKAS MÁRTA

★

BARTALUS ISTVÁN

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

507935

SZ. FARKAS MÁRTA

BARTALUS ISTVÁN

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST 1976

**MTA
KIK**

492995

II/3

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

ISBN 963 05 1040 5 az összkiadás száma

ISBN 963 05 1042 1 a kötet száma

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1976

Sz. Farkas Márta

Printed in Hungary

M. TUD. AKADEMIA KÖNYVTÁRA
Könyvleltár 305 / 19 77 sz.

TARTALOM

Bevezetés	7
Az elindulás és az illúziók kora	11
A Zenészeti Lapok munkatársa	22
Arany János körében	44
Az élet delelőjén	66
A Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye	91
A Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja	117
Az utolsó másfél évtized	141
Bibliográfia	165

BEVEZETÉS

„Csak a messzi távolban s bizonyos feltétel mellett van kilátás arra, hogy a zene-művészet magához illő komolysággal, mint tudomány kezel-tethessék.”

(Bartalus István, 1860.)

Bartalus István a magyar zenetudomány problémákkal telített, küzdelmes első korszakának tudósa volt. Munkásságának idején, a XIX. század második felében, csaknem társak nélkül dolgozott a hazai zenetörténetírás megteremtéséért, a magyar zenetudomány

európai szintre emeléséért. Sok elvégzetlen munka várt ennek a kor-
nak tudósára. A magyar zene
múltjának emlékei még alig-alig
váltak ismertekké — gyakran a
közelmúlt eseményei és dokumen-
tumai is feledésbe merültek; a ré-
gebbi századokról legendák és tör-
ténetek keringtek, a történelmi ko-
rok muzsikájának értékeit ekkor
még inkább csak sejtették, mint
ismerték. Ugyanakkor számos fel-
adatot kellett megoldani a zenei
műveltség terjesztése, a művészi
igény felébresztése terén is — a
mindennapi zeneélet problémái
elől elzárkozó, csak a múlt emlékei-
be feledkező tudós aligha létezhe-
tett volna ebben az időszakban.

Bartalus István vállalta ezt a kettős küzdelmet: így vált a zene-művészet polihisztorává. Előadó-művész volt és pedagógus, írt regényeket és napi kritikákat, kiadott zeneelméleti munkákat és zongoraiskolákat, gyűjtött és publikált népdalokat, felfedezte és kiadta régi zenénk számos értékes emlékét, írt cikkeket, tanulmányokat, könyveket a magyar zenetörténet kérdéseiről. Mindenütt ott volt, ahol a hazai zenekultúra közreműködését igényelte, minden eszközzel zenénkért dolgozott.

Polihisztorsága a kor követelménye volt — polihisztorságának következménye pedig a közvetlen utókor sok vonatkozásban elítélő

véleménye, elutasító magatartása. Ma már világosabban rajzolódik meg Bartalus István portréja: művelt, sokrétűen képzett muzsikuss, töretlen lelkesedésű pedagógus, szenvedélyes hangú kritikus, fáradhatatlan népdalkutató s kiváló zenetudós volt.

AZ ELINDULÁS ÉS AZ ILLÚZIÓK KORA

*„ . . . azt hívém, hogy majd a nagy
zenehősök példájára egy művészi
körútat kezdek; mindenütt koszorú,
tárt karok, tömött erszény fognak
rám várni . . . ”*

(Bartalus István, 1859.)

Bartalus István 1821. november 23-án született az erdélyi Bálványos-Váralján, ahol atyja református lelkész volt. Életútjának kezdetén mintha a családi hagyományokat szándékozott volna követni: húsz éves korában a kolozsvári főiskola hallgatója lett. Teológiai, bölcsésze-

ti és jogi tanulmányai mellett a híres kolozsvári konzervatóriumba is beiratkozott, ahol az intézet neves igazgatója, Ruzitska György vette pártfogásába. Zenetanulását vadászkiúrttel kezdte; gyors haladását tanúsítja, hogy másfél hónappal később az iskolai, majd hamarosan a színházi zenekarban játszott. „Itt a zenével jobban megismerkedvén, mindinkább erősebb lett a művészet utáni vágyódása s annak elérése képezte vágyainak netovábbját. — Céljának keresztülvitelére, legmegfelelőbbnek találta a zongorát. — 22 éves volt, midőn alkalma nyílt, lelke választottjával, a zongorával megismerkedni, s nem törődve egészségének koc-

káztatásával, éjjelt-nappalt töltött a zongoránál. — Bartalus ez időtől fogva megváltozott. A főiskola szorgalmas hallgatója kezdett hanyaggá válni; tanárai hamar észrevették, hogy itt valami rejlik, — kérdőre vonták, s hatalmasan megdorgálták; sőt, midőn nyíltan megmondá, hogy a művészi pályára akar lépni — kigúnyolták. A jó atya is megtudván fia szándékát, előbb szép szóval, majd keményebb hangon inté fiát — ezen 'czigány-mesterségtől' s midőn ez sem használt, elkeseredésében kitagadással fenyegette. —

Mind nem használt semmit s még inkább megmaradt elhatározásánál. S hogy magát minél töb-

bet gyakorolhassa, Wesselényi Miklós báróhoz ment nevelőnek csak azért, hogy zongora álljon rendelkezésére. Belátta azonban, hogy két úrnak szolgálva, vagy az egyik vagy a másik szenved; vagy kötelességét hanyagolja el vagy céljától kell megválnia. . . . Midőn tapasztalná, hogy a nevelői foglalkozás nem enged annyi időt, a mennyit a zene tanulmányozására óhajtott, — mert ő éjjel-nappal csak szíve imádottjával: a zenével szeretett volna mulatni — ismét felhagyott a nevelőséggel, kitette magát a nyomor és nélkülözéseknek, csakhogy oda törekedhessék a művészet azon magasságára, melynek fényes dicsősége már akkor lel-

ke előtt világlott. És a kik kevéssel ezelőtt még kinevették, a hittudósok, most maguk buzdították, csak folytassa a megkezdett pályát.”

Menich Antal 1887-ben írott életrajz-részlete Bartalus küzdelmes pályakezdését idézi fel. Hittelét Bartalusnak 1884-ben írt valomása is erősíti: „24 évesnél idősebb voltam akkor, mikor szerencsés lehettem a legelső zongorát láthatni: a mesternek soha egy fillért sem fizettem, szintazon okból, mert ilyeneket nem ismertem, nem is lett volna módomban leczkéiket megfizetni.”

Oly sok kortársához hasonlóan tehát ő is kényszerűségből vált

autodidaktává — talán ezért érezte életében egyik fő feladatának a magyar zenei nevelés szolgálatát, ezért hangsúlyozhatta mindvégig „a jó tanító” szükségességét.

Céltudatos, elszánt, minden nehézséggel megküzdő és a végsőig állhatatos munkáját ma már szinte hihetetlennek látszó gyors siker koronázta. Akár Menich közlését fogadjuk el, amely szerint 22 éves korában ismerkedett meg Bartalus a zongorával (azaz 1843-ban), akár Bartalusét, aki ugyanezt két évvel későbbre datálta (1845-re), mindenképpen meglepő, hogy 1848-ban már „Kolozsvár egyik legkeresettebb zongora-tanítója” volt. S az 1848-ig eltelt néhány esztendőt

sem szánhatta csupán zongoratanulmányaira: a családból kitagadott, „czigány-mesterséget” választott fiatalembernek megélhetéséről is gondoskodnia kellett. Hiába hagyta el tehát a zsibói Wesselenyi-kastélyt, életét még mindig nem szentelhette csak a zenének: továbbra is főúri kastélyokban nevelősködött, illetve zongoratanítóként dolgozott.

1851-ben Bartalus életében újabb, jelentős fordulat történt: Kolozsvárról a fővárosba, Pestre költözött. „Ezután — mint Menich Antal írta — az ország nagyobb városaiba indult hangversenyezni, honnét babérokkal visszatérve, Budapest [Pest] állandó

lakója lett.” Hangversenyeiről a lapok egy-két éven át közöltek híreket, s hamarosan „elismert zongoraművész”-ként említették. (Előadóművészi pályáját nyolc vagy hat évi zongoratanulás után kezdte meg!) Az elismerő és méltányló sajtóvisszhang ellenére Bartalus hamarosan abbahagyta hangversenykörútjait. Mindeddig nem vált világossá ennek indítéka. Vajon a vállalt feladat bizonyult teljesíthetetlenül nagynak? Vagy a megélhetés bizonytalansága vonzotta más irányba? A dokumentumok nem adnak magyarázatot. Feleletként talán Bartalus egyik, 1859-ben írt regényének (*Egy bukott zenész élete*) szavait fogadhat-

juk el. „Serdülő koromban azt hí-
vém, hogy majd a nagy zenehősök
példájára egy művészi körutat kez-
dek; mindenütt koszorú, tárt ka-
rok, tömött erszény fognak rám
várni; ismeretlen vidékeken, más
világrészeken bolyongok, hol
már a hír szárnyai megelőztek,
szóval: életem szakadatlan élvezet-
tek kapcsolata lesz. — Csalódtam.
Zenei neveltetésem megakadt, s
ma már örvendenem kell, ha lecke-
adásból élhetek. De dacára ennek,
főtörekvésem a művészet vándor-
lovagja lenni, s minden üres időm
e cél elérésére fordítanom.”

Az életpálya útjának újabb vál-
tása már a pedagógia útjára veze-
tett. Bartalust 1852-ben Gönczy

Pál, a század egyik legjelentősebb pedagógusa hívta meg az ekkor alapított nevelőintézetének, a későbbi református gimnáziumnak tanárául.

Pedagógiai munkája mellett az évtized utolsó éveitől (1858-tól) újabb terület meghódításába is bekezdett: a Szépirodalmi Közöny, a Budapesti Hírlap, a Vasárnapi Újság, a Hölgyfutár és a Ne-felejts ezekben az esztendőkhöz közölte első írásait. Publikációi közül talán a Budapesti Hírlap hasábjain megjelent írását kellene kiemelni: *Zenészetünk hajdan és most* című közleménye mintegy későbbi munkásságának mottójául szolgálhatna; annak a munkás-

ságnak céljait és feladatait fogalmazta itt meg, amely a múlt és jelen zenéjét egyképpen kívánja szolgálni.

A ZENÉSZETI LAPOK
MUNKATÁRSA

*„ . . . eddigelé mindenki a csárdás, ti-
linkós, furulyás és dudás életet akarja
eszményíteni, holott a valódi magyar
életből is kellene már művészetiünk-
nek eszményképeket csinálni.”*

(Bartalus István, 1861.)

1860. október 3-át a magyar zene-
írás történetének jelentős dátuma-
ként ismerjük: ekkor jelent meg
az első szaklap, a Zenészetűi La-
pok, amely magyar nyelven a
magyar zene problémáival foglal-
kozott. A harmadik évfolyam elő-
fizetési felhívása így hangzott: „Az

ügy, melyet szolgálunk s melynek minden erőnket, életünket szenteljük, a mai politikai s társadalmi lázas korszakban nem azon sorból való, melyet a nemzet nagy része valami kiváló figyelem s felkarolásra méltónak tekinthetne. — Mind ezt jól tudjuk, sőt sok tekintetben természetesnek is találjuk. A művészet élvezésére s ügyének hű pártolására nem minden korszak egyformán alkalmas. Mindenkinnek éreznie kell e hátrányos állást, ki annak gyakorlásával foglalkozik jelenben, s ki annak zilált viszonyai rendezhetése körül különböző úton napszámoskodik. . . szent cél előttünk a magyar zene jövőjének kérdése, melyre la-

punk működésének súlyát továbbá is kiválólag s kizárólag fogjuk fektetni . . .”

A Zenészeti Lapok felelős szerkesztője Ábrányi Kornél volt, fő munkatársai Bartalus István, Mosonyi Mihály és Rózsavölgyi Gyula. A cikkeket jórészt a szerkesztő bizottság tagjai írták. Sürgető céljuknak, halasztást nem tűrő feladatuknak érezték, hogy mihamarább pótolják a magyar zeneírás, a magyar sajtó mulasztásait. Így alakult ki ennek a zenei hetilapnak profilja: írói minden kérdésre választ kívántak adni, minden területen irányt szerettek volna meghatározni, a zenei élet minden problémájához segítséget szerettek volna

nyújtani. Vezércikkeik közelebbi s távolabbi célokat jelöltek meg, kritikáik a hangversenyélet és a zeneműkiadás napi eseményeire reagáltak, sorozataik a hazai zenei műveltség elmaradottságát szándékoztak enyhíteni. Nemes cél, nemzeti lelkesedés buzdította a szerkesztő bizottságot: nem lehet véletlen, hogy Bartalus István a lap megindulásától szívvel-lélekkel, a munka fontosságát átérezve, ízig-vérig tanítói buzgalommal vett részt a Zenészeti Lapok mindent megváltónak hitt munkájában.

Az első évfolyamban megjelent írásai legnagyobbbrészt a zenei élet aktuális eseményeihez kapcsolód-

1

1

tak: hangversenyek kritikáit, új kiadású magyar szerzemények értékelését foglalták jórészt magukban. Cikkei — annak ellenére, hogy látszatra csupán napi események recenziói — határozott elvi állásfoglalást tükröznek. Kritikáiban mindegyre visszatér írójuk koncepciójának néhány alapvonása. Az egyik a magyar zenei múlt, s a később múlttá váló zenei jelen megmentése az utókor számára. Svastits János zongoraműveiről írt elemzésében ezt a következőképpen fogalmazta meg: „... dacára annak, hogy zenészetünk történelmét alig kezdhethük előbb fél századnál, ezen rövid idő zeneszerzői csaknem végképp elvesztek műve-

ikkel együtt. Hol vannak azon példányok, melyekből a zenész tanulmányozzon, a történész az akkori időket híven jellemezze. Ha elszórva lelhetnénk is ezekből valamit, de alig juthatunk az egésznek átnézésére; s ha még sokáig így maradunk, úgy azon kevés is végkép elenyészik. Minden szerző, vagy kiadó egy példányt küldhetne kiadott műveiből a múzeumnak s a zenedének, csak így lehetne azokat biztosítani az enyészettől, s egy ily gyűjtemény idővel fontos szolgálatot tenne. — Múlt évben ezen indítványom eredmény nélkül maradt; vagy kikerülte a szerzők és kiadók figyelmét, vagy talán senki sem szereti az olyan indít-

ványt, mely nem bevételt indítványoz?”

Kritikáinak másik, következetesen kifejtett célja a zene magyarságának őrzése, s a felszínes, álmagyarkodás támadása. Ennek jegyében írta meg kritikáját például a Nemzeti Színház előadásáról. Szinte alig ejtett szót magáról az előadásról, alig-alig méltatta Rossini *Sevillai borbély* című vígoperájának interpretációját. Írásában a stílustalan és magyarkodó betétekről, a magyar zeneművek jellegzetes karakterének kialakításáról van inkább szó. „Ha Rossini gyenge dallamai helyett? (lehet hogy többen gondolkodnak így) Huber úr még egy pár csárdást szíveske-

28

dik össze-fércelni, úgy a Sevillai borbélyt méltán foghatjuk pesti borbélynak nevezni . . . Igaz, hogy ama zenelecke alatt a Rosináknak minden kiadása valami olyat énekel, mely a nagy közönség tapsait előre biztosítja . . . egyik Rosina spanyol, a másik skót, a harmadik lengyel stb. stb. népdalokat énekel, s így miért ne magyarokat is? . . . Legyen. — De legalább figyeljen Huber úr a jó ízlésre, s más alkalmmal kerülje a Jaj de fáj-féle olaszból rosszul magyarított frisseket, melyek a nem magyaros rhytmust terjesztik. . . . Fájdalom! most olyan időben élünk, hogy mindenkinek elkiáltják az éljent csak sujtást lássanak rajta, a nélkül,

hogy elébb belsőjében pillantanának.” Ugyanezt a gondolatot másik kritikájában így fejtette ki: „...eddigelé mindenki a csárdás, tilinkós, furulyás és dudás életet akarja eszményíteni, holott bizony a valódi magyar életből is kellene már művészetünknek eszményképeket csinálni.”

A lap első évfolyamának írásai-
ból mégis talán legerősebben az európaiság és magyarság, műveltség és dilettantizmus szembenállása miatti aggodalom csendül ki. Bartalus véleménye egyértelmű: zenénknek európai műveltségűnek s ugyanakkor magyarnak kell lennie — elvetendő tehát mindaz, ami ezt az igényt nem elégíti ki. *Vissza-*

pillantás című vezércikk-sorozatában támadta azokat, akik azt vallják, hogy „zenénket csak azok művelhetik igazán magyar nemzeties irányba, kik, miként a havasok őslakói, soha sem láttak egyebet, mint vadregényes tájakat, az ezek felett fohászra gerjesztő napfeljöttét, az ábrándba süllyesztő holdat és csillagokat; — kik nem hallottak egyebet, mint madaraik énekét, s sziklákon lezuhanó patakjaik moraját, kik a természeti ösztönön és anyai szokásokon kívül nem ismernek egyebet”. Ennek az eszmének jegyében támadta kérlelhetetlenül hangverseny-kritikáiban és *Zenemű-tár* című sorozatában a korabeli naturalista zene-

szerzők műveit is. Éles hangú, gyakran metszően-gyilkosan gúnyos írásai mindent megcéloztak, ami a magasra emelt igénynek nem felelt meg: így a valóban értéktelen fércművek szerzői mellett olyan komponistákat is hasonló hangon bírált, akik pedig inkább bátorítást, buzdítást érdemeltek volna. Így vált híressé—hírhedtté Bartalus kritikája a tehetséges és népszerű dalkomponista, az akkori ceglédi főjegyző, Simonffy Kálmán egyik vitathatatlanul félresikerült alkotásáról, a *Főispáni köszöntőről*:

„B. Rudics kinevezése feletti kitörő öröm; száz egynehány (határozatlan szám nem történethű)

községi küldöttségek (küldöttség?), bandériumok, fáklyászenék, tiszteleti táncvigalmak, városok ki-
világításai stb. stb. Bocsásson meg
olvasónk, hogy nem tudjuk felvi-
lágítani a felől, hogy szerző a száz
egynehány kifejezést a községi
küldöttségekre érti-e? vagy még a
sat. sat. is ide foglaltatik. — A tör-
téneti hűség megkívánná; mert
különben, hogy lehet hiteles prog-
ramm zenét csinálni? — Nemde ol-
vasónk azt véli előre, hogy egy
hatalmas symphonia küszöbén áll,
melynek végig hallgatására nem-
csak dupla ebédet kell, hogy egyék,
hanem szükség esetére a jól felsze-
relt tarisznyát sem hagyhatja ott-
hon? Nem így van a dolog; mert

S. úr az egész roppant feladatot — ha jól összeszámláltuk — 52 ütenyben oldja meg, mely 52 üteny nem egyéb mint egy rövid és silány tánczene, mit ha a különböző feliratokra elosztunk a sat. sat.-re egy sem marad . . . E sorok kezdetén nem tudtuk, ha netalán azon bámuljunk-e inkább, hogy szerző már 66 művet írt; most még a felett is kell bámulnunk, miként lehet 66 ilyen művel országos hírre jutni?”

Mi tehát a teendő? Bartalus válasza: „mestereinkké kell fogadnunk a művelt külföldet. . . . jövőre üdvösebb tanácsunk csak ez lehet: Akartok haladni? Előbb hát tanuljatok!” A zeneelméleti tudást,

a tanulmányokat, a zenei műveltséget értékelte főként Bertha Sándor első dalaiban — mindezeknek elérésére buzdított a *Visszapillantás*ban: „Mind ezen szép álmok valósítása arisztokrátiánk s nemességünk kötelessége lenne, még pedig a zenei nevelés jó karba helyeztetése: egy nagy országos zenede alapítása által, melyben született magyar ajkú ifjak képeztessenek.” Szervesen kapcsolódik a zene teoretikusának és műkritikusának eszméje a pedagógus haladó elképzeléséhez, melyet Bartalus Zsaskovszky *Egri Ének-kátéj*ának megjelenése alkalmából fejtett ki. „Csak így honosíthatjuk meg a valódi zenét, így vethetjük meg

alapját nemzeti zenénk egykor le-
endő virágzásának is, ha mielőtt
nagy dolgokhoz kezdenénk, már az
előtt az a-b-c könyvekről is gon-
doskodunk, s a zene elemeire ta-
nítjuk nemcsak a vagyonos —
többnyire üres divat után kapko-
dó — osztályt, hanem magát a né-
pet is.”

S végül Bartalus sokrétű prog-
ramjának utolsó elemeként a ma-
gyar zenetudomány megteremtése
és elismertetése iránti igény is ha-
tározottan megrajzolódik a *Sze-
rény szózat a magyar tudományos
akadémiához* című írásban (1861).
„Szabadjon megjegyeznem — ír-
ja —, hogy a zene már századok
óta tekintélyes állást vívott ki ma-
36

gának a tudományok közt, hogy a zenének minden művelt nemzetnél nagy terjedelmű irodalma van, mely nem a hangversenyzők csuda-tetteit, hanem valódi tudományt foglal magában . . .” Szavaiból ismét az európai minta utáni vágy, a saját eredményekkel való elégedetlenség s a sürgető cselekvésvágy érződik. Meglátta, hogy az egyes kutatók egymástól elszigetelt munkássága nehezen vezethet az addig oly szegény zenetudomány felvirágoztatására: ezért fordult a Tudományos Akadémiához: „Egyesek törekvése hasztalan, sőt a mennyiben álutakon járhatnak, káros, holott Akadémiánk a legjobb tehetségeket magába olvaszt-

va, — egy egész nemzet vállaira izmosodva, mindenható lehet. Azt hiszem, hogy mi — szegények — nem ismert szolgái a muzsáknak — boldogok lennénk a pusztai ígérettel is ha t. i. oly alkalmakkor, minő az Akadémia palotája és a 14 különféle pályázat, a zeneművészet is említésre került volna.”

Mindaz, amit Bartalus a Zenészeti Lapok első évfolyamában publikált, lényegében nem tartozik szorosan a zenetudomány keretébe. Tekintélyes mennyiségű írása azonban mintegy eszmei foglalata a zenetudós későbbi életművének. Szinte teljes programot olvashatunk ki belőle, célokat, amelyek

esetleg csak évtizedek múltán vagy a következő században valósulhattak meg.

*

Koncepcióját Bartalus nem csupán a zenetudományi kutatás és írás eszközével kívánta megvalósítani. Fáradhatatlanul dolgozott pedagógiai munkákon. Mint ahogy a Zenészeti Lapokban megfogalmazott programból kiderül, tudta, hogy az elszigetelt zenetudományi munka gyökértelen és folytatás nélküli marad, ha a zenei műveltség általánosan is nem fejlődik. Ennek érdekében írta zongorapedagógiai műveit (*Hatvan előkészítő zongora gyakorlat, Gyermek Dalhon, Gyermek-lant, Módszer a zongora*

helyes játszására, Kis művész) az 1850-es évek végén és az 1860-as évek elején. Műveinek szinte mottója lehetne a Zenészeti Lapokban megjelent bírálatra írt reflexiója: „Csupán azért, hogy magyarok vagyunk; magyar verset írunk, magyar dalokat és verbunkost komponálunk; még nem vagyunk világi műveltségűek, pedig kell, hogy legyünk, s csak így lehetünk irodalmunkra és művészetünkre jó hatással.” Zongoraműveit nem elvont, teoretikus alapon írta: gyakorlataiban napi munkájának, „nyilvános zongoratanító”-ként szerzett praxisának eredményeit közölte.

A zeneelméleti ismeretterjesztést szolgálta az 1863-ban meg-

40

jelent *Zene-káté Lobe után* című kiadványa. (1864-től iskolai tankönyv.) Ez a könyvecske „mindent felölel, a mi a zene körébe tartozik, az a b c-től kezdve, a legművészibb klasszikai formákig”. Nyilvánvaló, hogy ebben — mai pedagógiai elképzeléseink szerint — zsúfolt anyag koncentrálódik. Ma már megmosolyogtatóan naiv elképzelésnek tűnik egyetlen, kis formátumú, 154 lapos kézikönyvbe sűríteni mindazt, ami a zenei írás-olvasás kezdetei és a partitúráírás vagy a művészi előadás között rejtezik. Kiadását a kor türelmetlen és mohó zenei tudásvágya épp úgy indokolhatta, mint — Bartalus részéről — lega-

lább a minimális zenei ismeretek megszereztetésének követelménye. Mégis, ma is érdemes számon tartanunk ezt a publikációt is: a nyelvújítás mozgalmát kissé megkésve követő zenei magyarnyelvűség megteremtésére törekvő dokumentumként. Bartalus csaknem teljes biztonsággal ismerte fel a magyarba átültethető s a nem magyarosítható szakkifejezéseket: „... legyen elég például felhoznom a sonátát, mely ránk nézve oly idegen mint a mastix fa, s szintén oly ismeretes, mint ezen afrikai növény. — Daczára ennek már Rózsavölgyi csárdásai közt láthatni ily feliratot: hangzatla, később pedig — napjainkban is — divat-

ba jött a hangmű nevezet, mely mindkettő a sonátát akarná helyettesíteni.” Jegyzeteibe foglalt, nagyrészt szakkifejezéseket értelmező és magyarázó szövegei ma is helyesnek tekinthetők.

„Én az ötvenes évek elején ismerkedtem meg vele Nagy-Kőrösön.”

(Bartalus István, 1884.)

Az 1860-as évek elején Bartalus István munkájának gerincét a zenepedagógiai kiadványok előkészítése, a zenei témájú szépirodalom közlése s legnagyobb mértékben a zenei tárgyú publicisztika alkotta. Írásainak sokasága, hangjának szenvedélyessége, mondanivalójának oly sokféle fórumot kereső és találó dinamizmusa türelmetlenségről és megvalósulást sür-

gető álmokról vall. A zeneíró minden fórumot megragadott: ennek bizonyításához elég csupán áttekinteni azoknak a napilapoknak és folyóiratoknak sorát, amelyekben 1858 és 1865 között többé-kevésbé rendszeresen közölte írásait. A már ismert Zenészeti Lapok mellett a következőket említhetjük: Szépirodalmi Közlöny, Budapesti Hírlap, Hölgyfutár, Vasárnapi Újság, Nefelejts, Ország Tükre, Szépirodalmi Figyelő, Koszorú, Független Szemle, Budapesti Szemle, Színházi Látcsó, Magyar Sajtó, Politikai Hetilap. Zenei folyóirat, napilap, divatlap, politikai lap és irodalmi folyóirat ebben a tekintélyes listában egyképpen meg-

található; érezhető az írói tendencia: írni mindenki számára, magával ragadni mindenkit a magyar zene szent ügyének érdekében.

A sokféle lap és folyóirat között a Koszorú, Arany János „szépirodalmi s általános műveltség terjesztő hetilap”-ja Bartalus emberi s írói fejlődésében egyképpen fontos szerepet játszott. Bartalus és Arany ismeretsége az 1850-es évek elején kezdődött: „Én az ötvenes évek elején ismerkedtem meg vele Nagy-Kőrösön...” írta Bartalus Arany halála után kiadott dalgyűjteményének megemlékező előszavában. Vajon a zongoraművész hangversenykörútja során — 1852-

46

ben Nagykőrösön — találkozott a költővel? Vagy valami más alkalom teremtetett lehetőséget találkozásukra? Mindez ma már aligha földeríthető. Érdekességén túl jelentősége sem lenne nagy — hiszen Bartalus és Arany együttműködése csak a költő Pestre költözése után, pontosabban a szépirodalmi lapok megindítása után kezdődött. Kapcsolatuk és barátságuk valóságos kezdetét Gyulai Ágost így írta le Arany János népdalgyűjteményének kiadásában (1952): „Mikor Arany János 1860-ban Nagykőrösről Pestre költözött s a Kisfaludy-Társaság igazgatója lett, még ugyanabban az évben novemberben megindította a Szép-

irodalmi Figyelő c. folyóiratot, s csakhamar maga körül találta mindazokat, akik akkor irodalommal, de egyúttal irodalmi kritikával s az irodalom és a művészet elméletével is foglalkoztak. Ezek közt volt Bartalus István zeneesztétikus is, ki ekkor állott férfikora delén. . . . A 60-as évektől kezdve zeneesztétikával s ebbe a körbe vágó művészeti kérdésekkel foglalkozott. Ez vezette Arany János körébe. Arany hamarosan megkedvelte, baráti körének lett tagja.” Az évek során barátságuk mindvégig zavartalan, mindvégig töretlen maradt. Ismét Gyulai Ágost szavaival: „Később a Kisfaludy-Társaság és a M. T. Akadémia is ma-

48

gához fűzte, ami újra többszörösen összehozta Arannyal is. Minden-
nél fontosabb azonban az, hogy ő
lehetett Arany zenei és népkölté-
szeti hajlamainak koronatanúja,
népköltészeti gyűjtésének és zene-
költői, jobban mondva dallam-
komponáló kísérleteinek letéte-
ményese és sáfárja. Kár, hogy az
Arany és Bartalus között bizonyára
fennállott, ha tán nem is nagyon
sűrű levelezésből semmi sem ma-
radt fön, ami közvetlen bepillan-
tást engedne e barátság történeté-
be, s így a jóviszony emlékét csak
Bartalusnak az Arany János dalai
c. ünnepi kiadvány előszavában
közölt szűkszavú visszaemléke-
zései . . . őrzik.”

Bartalus Istvánnak Arany János köréhez való kapcsolódása azonban nagy árat követelt: ha talán némiképpen áttételesen is, talán közvetetten, hozzájárult a Zenészeti Lapok szerkesztő bizottságával való szakításához, ami évtizedekre ható eszmei szembeállítás elindítójának tekinthető. Bartalus eltávolodását a Zenészeti Lapoktól, kapcsolódását Arany János köréhez a következő adatok dokumentálhatják.

A Zenészeti Lapok megindulásakor — mint bemutattuk — Bartalus szívvel-lélekkel az új zenei szaklap szerzői gárdájának tagjává vált. Mégis, lelkesedése mintha már a lap megjelenésének második

évfolyama idején mérséklődött volna. Az első évfolyam széles spektrumú programja itt már nem tükröződött. A második évfolyamban —1861—1862 ősze között — a lap hasábjain alig jelentkezett írásokkal, kritikái ritkábbá váltak, a műbírálatokat pedig Ábrányi Kornél és Mosonyi Mhály vette át. Egyetlen fontosabb sorozata jelent meg: a *Jelesebb zenetanítóink* című, amely a tárcarovatban elbeszélő stílussal elmondott, sokszor anekdotákkal színezett rövid életrajzok mellett a közelmúlt jelentősebb zenetanárainak pedagógiai-művészi értékeit méltatta. Írásai talán csak részben készültek hagyománytisztelő és tör-

téneti-megőrző szemlélet inspirációjára: sokkal inkább ösztönözhetette Bartalust a pedagógus, s kivált a zenetanítói hivatás társadalmi megbecsülésének fokozása. Klein Henrikről, Bräuer Ferencről, Merkl Józsefről, Dömény Sándorról, Winkhler Angelus Károlyról, Rigler Ferencről és — a sorozat lezárásaként egy esztendő múlva — Thern Károlyról rajzolt színes, eleven hatású, történeti teljességre azonban nem törekvő képet. Bartalus itt nem a tudományos kutatások mélységét, hanem inkább írásának közvetlen, olvasóközönségére ható hangját érezhette elsődlegesnek. Sorozata az Ország Tükre című lapban jelent meg először, s

ezt követte egy-két héttel utóbb a Zenészeti Lapok közlése.

Az 1862—63-as harmadik évfolyam a Zenészeti Lapok utolsó olyan évfolyama, amelyben Bartalus publikált. Írásainak arcéle ismét változik: egy-egy hangversenykritika mellett tevékenységének fő területét itt az európai zene történetének összefoglalása alkotja. A lap kezdettől fogva hangsúlyozta ennek szükségességét: a zenetörténeti sorozatot Rózsavölgyi Gyula kezdte el. Betegsége miatt a sorozat abbamaradt, halála után pedig — úgy tűnik — sokáig nem akadt vállalkozó arra, hogy ezt a történeti áttekintést folytassa. Így — mintegy éves szünet után —

Bartalus ott vette föl a szálát, ahol az előtte író Rózsavölgyi elejtette: a görögök zenéjének áttekintésével folytatta. Munkája — mai értékelésünk szerint — nem tekinthető tudományos munkának, inkább az ismeretterjesztés körébe tartoznék. Bizonyos, hogy az 1860-as évek elején, szándékában is, módszereiben is ez a két fogalom, kivált az egyetemes zenetörténet területén — egybemosódik. Bartalus ezen a téren nem ért el egyéni eredményeket — tudását az egykorú — főként német nyelvű — zenetörténeti irodalomból merítette: írása pedig mindennek az ismeretanyagnak kompilációja. A zenetörténeti közlemények ismét

nem jutottak el a remélt befejezésig: ismertetése a XIII. századéval megszakad. A Zenészeti Lapok ugyan mit sem árul el ennek okáról. Nem közli, hogy a korábban még „legkitűnőbb művész-erői” között említett Bartalus István a továbbiakban már nem dolgozik a Zenészeti Lapok munkatársaként, hanem az Arany János szerkesztette Koszorú munkatársává vált.

Nem hihető, hogy Bartalus — a Koszorú számára írt publikációi miatt — szakítani szándékozott volna a Zenészeti Lapok szerkesztő bizottságával. Mégis, az 1863. július 30-án közölt — *Zenetanítóink* című sorozatban Thern Károlyról szóló — cikke a zenei szaklapban

működésének záróakkordját jelentette. Augusztus 2-án — Wagner hangversenye ürügyén — Bartalus három folytatásos tanulmányt közölt a zeneszerzőről, esztétikai nézeteit is bőségesen kifejtve. Egyértelmű Wagner melletti állásfoglalását a szerkesztő, Arany János, megkérdőjelezte. A Zenészeti Lapok — története folyamán nem először és nem utoljára — heves, gúnyos és félremagyarázásokban is bővelkedő, már-már becsmérő hangú támadásba lendült. A Zenészeti Lapok és a Koszorú vitája vezetett vélhetően oda, hogy Bartalus beszüntette munkáját a zenei lapban. Mindennek különös-érdekes ízét érezteti, hogy elvileg

Bartalus — Wagnerre vonatkozóan — a Zenészeti Lapok szinte megszállottan hívó állásfoglalásával azonosulhatott volna inkább. Így — továbbra a Koszorú hasábjain fejtette ki zenei nézeteit. Írásainak száma itt — a korábbi évhez viszonyítottn — némiképpen csökkent. Ugyanakkor stílusa igényesebbé, nyelve magyarosabbá, kifejezés módja plasztikusabbá vált. Mindebben bizonyosan jelentős része volt Arany János szerkesztői munkájának: „A Koszorú azt sem utolsó szolgálatnak tekinti, a mit nyelvünk ügyében folyvást teszen vala. Nem nyelvkérdések olykori rövid tisztázását értjük, ezt minél szűkebb térre kellett szorítanunk:

hanem a szerkesztői folytonos törekvést, hogy minél kevesebb magyartalanság lásson világot e lap hasábjain. A Koszorúban ritkán jelent meg kézirat háromszori szerkesztői olvasás nélkül (olvasás, javítás, nyomdai revisio).” Talán nem tévedés, ha úgy véljük, hogy Bartalus kritikáinak hangváltása is Aranynak köszönhető. A Zenészeti Lapokban gyakran fölényes és oktató, a gúnyolódás szellemes és hatásos, azonban fájdalmasan sebző fegyverével vélte szolgálni zenénk ügyét. Itt már hangversenyekről, operaelőadásokról, művekről írt cikkei objektívebbé és nem oktanul is bántóvá váltak (érdekes módon, régi hangja tör

elő, amikor a Zenészeti Lapok valamely nézetével vitatkozik, pl. Gounod *Faustjával* kapcsolatosan). Ez a fegyelmezettségre, szisztematikus átgondolásra törekvő stílus jelentős mértékben járult hozzá Bartalus tudományos pályájának további alakulásához.

A Koszorúban publikált kritikák tartalma természetesen ma már a zenetörténet adalékaiul szolgál elsősorban. Így azok tartalmi ismertetése helyett csupán két írásról kellene szólni. Az egyik a *Troubadourok és jongleur-ök* című tanulmány. Nem lehetetlen, hogy a témára Arany hívhatta föl a szerző figyelmét. A három folytatásban megjelent tanulmány — a magyar

zenetudományi irodalomban — először taglalja részletesen a trubadúrköltészet problematikáját, először teremt a magyar közönség számára sokrétű áttekintést ennek a lírának karakteréről, típusairól, társadalmi funkciójáról. Jól fölépített, világosan komponált s mégis színesen megírt tanulmány ez, amely a költészet megértéséről és a német és francia nyelvű szakirodalom ismeretéről tanúskodik. — Teljesen más jellegű a másik publikáció. A lap harmadik évfolyamában — négy folytatásban — közölte Bartalus novelláját: *A művészet pongyolában*. (Alcíme: *Egy zeneüldözöttje vallomásai*.) Írása bizonyára nem sorolható a magyar

60

irodalomtörténet kiemelkedő alkotásai közé. Könnyed, szellemes, gyakran csipkelődő hangon rajzol viszont találó képet a korabeli zeneoktatás helyzetéről, a vidéki földesúr csupán divatból-kényszerűen vállalt „zenekedvelő” pózáról, a zenetanítók műveletlenségéről. A publicisztika közvetlen reakciójához hasonlóan ebben a novellában is megtalálható a kor zeneéletének számos jellegzetes problémája, számos tipikus figurája.

Hihetően nem választható el Arany hatásától Bartalusnak egyik, ma már ritkán emlegetett kiadványa sem, amelyben *Finn dalok* címmel Collan és Lagi helsingforsi gyűjteményének dallamait adta ki

zongorára adaptált változatban. Nem választható el, azért sem, mert éppen Arany — már a Koszorút megelőző Szépirodalmi Figyelő 1862-es évfolyamától — számos finn vonatkozású tanulmányt közölt. Ezek között a finnek hitregéi és mondái, a finn népköltészet és a *Kalevalából* válogatott részek egyképpen szerepeltek. Talán ez irányíthatta Bartalus figyelmét Collan finn zenetudós népdalgyűjteményére éppen az 1860-as évek elején. A Zenészeti Lapokban Mosonyi Mihály — ki nemrég még szeretettel gondozta a szerző 101 népdalt magában foglaló kiadványát — négy folytatásban megjelent cikket szentelt Bartalus

kiadványának. Vitatta a dallamválasztást: „Bartalus, ki jelenleg — amint ezt a lapokból olvastuk — a magyar zene történetének összeállításával foglalkozik, s ki evégből bizonyosan sokféle könyv s kótá-papírosban búvárkodik, hihetőleg véletlenül ráakadt a szóban forgó finn szépségre (?) is s annyira beleszeretett, hogy többé el nem válhatott tőle anélkül, hogy a szépet ne tegye neki; ... az efféle dal-találmány ránk magyarokra nézve csak akkor bírna kiváló érdekkal, ha biztosan tudnánk hogy a szóban forgó finn dal már akkor is élt a nép ajkán, midőn eleink (sok történetíró állítása szerint) még a finn néptörzsszel együtt

éltek, vagy midőn velök még szoros érintkezésben állottak.” — Collan 1860-ban doktorált népzenei tanulmányával. Nevét mind a mai napig megőrizték népdalgyűjteményei. Bartalus választása — egy évszázad múltán is — helyeselhetőnek bizonyul. Ugyanakkor igaz Mosonyinak valamenynyifogása a feldolgozás módjára nézve: „A kérdéses zenedarab, ami a formát illeti, még a közelmúlt s már elavult zongorairodalmi korszakhoz tartozik.” Úgy tűnik, mindkét vonás a későbbiekben is jellemző marad Bartalus sok munkájára: kezdeményezésének új vonásai megértetlenek maradtak, reakcióinak frissesége nem keltett re-

zonanciát, kiadásainak kétségbevonhatatlan negatívumai viszont annál bővebb kritikában részesültek.

AZ ÉLET DELELŐJÉN

„A legfőbb ok azonban itt is, mint Bartalus más irányú munkásságánál, abban van, hogy megelőzte a maga korát . . .”

(Seprődi János, 1909.)

Az 1860-as évek közepe, pontosabban az 1864. esztendő Bartalus István pályájának újabb, jelentős fordulójaként értékelhető. Ekkor jelent meg *A magyar zene története*. A tanulmányt a hatvanas évek első felének egyik tekintélyes, magas színvonalú és elismert lapja, a Csengery Antal szerkesztésében kiadott Budapesti Szemle közölte.

A folytatásokban publikált zene-történeti munka csupán látszatra tűnhet a korábbi stílus és korábbi koncepció folytatásának. Ez a tanulmány azonban már nem publicisztikai hangon megfogalmazott, s nem a széles nagyközönség számára íródott. Stílusa és tudományos gondossága a folyóirat jellegéhez alkalmazkodik. A magyar zene történetét gazdag dokumentációval, irodalomtörténetből és okmányokból, régi históriákból és legendákból rajzolta meg. A magyar és az európai zene kapcsolatait, analógiáit és ellentmondásait ugyancsak sokrétűen mutatta be. Felhasznált szakirodalmi anyaga imponálón gazdag és színvonalas.

Bartalus tanulmánya összefoglalás és áttekintés, tájékozódás és számvetés: mi az, ami zenénk múltjából az 1860-as évek elején ismert s még megismerhető, létező és még megmenthető. Ennek az áttekintésnek súlyos tanulsága: az elvégzett munka még alig-alig mérhető, az elvégzendő pedig hatalmas. Ez a felismerés vezethette további útján Bartalust: hasonló összefoglalás helyett „adalékokat” közölt, a magyar zene sokféle területén végzett kutatásainak eredményeit írta meg, s ezzel a később megírandó — még ma sem elkészült — magyar zenetörténetet készítette elő.

Így tehát az 1860-as évek második felében az alaposabb és rész-

letezőbb, a forrásokat feltáró és megmutató tudományos munkát kezdte meg. Erről tudósít Arany Jánosnak — a Magyar Tudományos Akadémiának ekkor elnökhelyettese — 1867-ben írott levele.

„Nagym. Báró, Magyar Királyi Minister Úr!

Bartalus István zeneművész, a Kisfaludy-Társaság tagja, folyamodott a MT Akadémiához, hogy miután ő már évek óta a magyar nemzeti, különösen az egyházi zene történetének megírásával foglalkozik, azonban a középkori zene emlékeinek tanulmányozása végett múlhatatlanul szükséges volna a külföld, jelesül a déli és közép

Németország némely könyvtárait felbuvárlania, de ily utazásra anyagi eszközei elégtelenek, tehát az Ak. vetné közbe magát a Vallás- és Közokt.-ügyi Nagymélt. M. K. Ministeriumnál, hogy e tudományos útjára, melyet tavasz tájban akarna megkezdeni, állami segílyt nyerhessen. -- Az Akad. alulírt napon tartott össz. ülésében, meghallgatván a nyelv- és széptud. osztály véleményét, s tekintetbe véve folyamodónak a magyar középkori s különösen egyházi zene maradványai iránt való nézeteinek nagy fontosságát, továbbá e téren közlött értekezéseivel bizonyított készültségét, — elhatározta őt a kívánt államsegélyre a Nmélt.

Min.-nak ez alázatos fölterjesztésben melegen ajánlani.”

Az 1868-ra tervezett kutatóút csak egy esztendővel később valósult meg. Közben Bartalus a hazai emlékanyag feldolgozásán fáradozott. 1869-ben „a M. Tud. Akad. elibe terjesztette” nagyszabású, forráskutatáson alapuló munkáját: *A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVIII. században*. Könyvében tekintélyes mennyiségű, addig nem publikált eredeti anyagot tárt fel: Kájoni *Organo Missaléja*, Náray *Lyra coelestise*, a Geleji Katona- és Kisdi-féle énekeskönyv, a Szelepcsényi és Szegedi *Cantus Catholici*, a *Batthyány-kódex* — csupa olyan dokumentum,

amely akkor merült fel először az ismeretlenség homályából. Bartalus a kéziratok és nyomtatványok jelentős részét filológus gondossággal és pontossággal írta le, felhívta a figyelmet a különféle források hasonló dallamainak analógiáira és eltéréseire, megfejtéseket közölt, és variánsok útját követte. Mindezt nem az egyes kéziratok és nyomtatványok teljes anyagát és rendszerét figyelembe véve valósította meg, hanem a dokumentumokat a szertartásos énekek rendszerének áttekintésébe illesztette. „Vázlatát adtam a szertartások történelmének; ismertettem Ambrosius és Gergely stíljét; a szertartások nagy építményének, a misének,

szerkezetét; ennek egyes műnemeit; a magyar anyaegyház viszonyát a rómaihoz; a felekezetek szertartásos dallamainak közösségét; . . . egy halomba gyűjtöttem azokat a műemlékeket, melyek csekély kivétellel, vagy nemzeti-ségünkre kihatva, vagy ennek befolyása alatt keletkezve, nemzeti zenénkkel rokonok.” A XVI. és XVII. század szertartásos énekeiben Bartalus nem egyházzene-történelmet kutatott. Máig érvényes — s azóta már részletesebben továbbfejlesztett — hipotézis vezette munkájában: a külföldi eredetű egyházi dallamok hatottak a magyar dallamkincs alakulására, s viszonthatásként, a szertartásos

énekekre is hatott a magyar, jellegzetes népi dallamalakítás.

Ugyanebben az esztendőben jelent meg — mintegy az előbbi szerves folytatásaként — a *Magyar Orpheus*. A szerző kötetét forráskiadványnak szánta: a XVIII. századnak és a XIX. század elejének magyar vagy magyar vonatkozású világi zenéjét gyűjtötte egybe. A bevezetésben Verseghy Ferencről, Pálóczi Horváth Ádámról, Spech Jánosról, Fusz Jánosról rövidebb-hosszabb életrajzot és méltatást is írt. A magyarázatul szolgáló részek közül kiemelkedik Joseph Haydn magyar vonatkozású, magyar inspirációjú dallamainak jellemzése: Haydn zenéjének

ilyen irányú mindmáig folytatott tanulmányozását tehát szintén Bartalus indította el.

A kötet címlapján a következő szöveg olvasható: „a Magy. Tud. Akadémia s Kisfaludy Társaság pártfogásával kiadja Bartalus István a Kisfaludy-Társaság tagja”. Erről az előzményről Arany Jánosnak a Tudományos Akadémia Igazgató Tanácsához írt feljegyzése bővebben tájékoztat (L. Arany János összes művei XIV. 337.) „Bartalus István zenetudós folyamodott az Ak.hoz, hogy Orpheus című magyar műzene-költészeti gyűjteményének kiadását 50 példány megrendelése által, 200 ft-ban, elősegíteni kegyeskedjék.

Az Akad., tekintve, hogy a magyar szépművészetek pártolása is alapszabálya értelmében, szintén köréhez tartozik, s előtte a Kisfaludy-Társaság indokolt kedvező véleménye e munkáról ismeretes levén, valamint az is, hogy a Társaság melegen pártolja ugyan a nevezett gyűjteményt, de költség hiányából anyagilag nem segítheti: elhatározá azt a T. Igazgató Tanácsnak buzgón ajánlani.” 1870. február 14-én az Akadémia kiutalta a kért 200 forintot Bartalus Istvánnak.

Az 1867 ősze óta tervezett ausztriai tanulmányút 1869 nyarán — augusztus elejétől szeptember közepéig valósult meg. Erről Bartalus

az 1870-es kiadású, *Jelentés Felső-Ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól* című munkában számolt be. „Közoktatásügyi minister b. Eötvös József úr ő nagyméltósága által a Tek. Akademia ajánlása folytán utazási céljaimra segélyeztetvén, s e segélyezést a közelebb múlt két hónap alatt fel is használván, első teendőmnek tartom a Tek. Akademia előtt számolni utazásom eredményéről, mit is ezennel az alábbiakban szerencsém van előadni. — Miután a felső-ausztriai kolostorok gazdag könyvtárait Magyarország részéről még eddig senki sem tanulmányozta, okom volt hinni, hogy ez

ismeretlen területen sok érdekest találандok; okom volt hinni, hogy a nevezett kolostorok Magyar- és Csehországhoz legközelebb esvén, az egyházi zene terén a cseh és magyar, úgyszintén a német—magyar viszonyokra nézve kimerítő felvilágosítást adhatnak; s végre, hogy ama falak közt elveszett emlékeinknek egy vagy más példányát is feltalálom. — Ezért jelen alkalommal a lilienfeldi, herzogenburgi, mölki, seitenstetteni, szentfloriáni, kremsmünsteri és göttweigi kolostorok könyvtárait látogattam meg.”

Jelentéséből nem formált tanulmányt: a beszámoló láthatóan röviddel az út után készült, s így az

összegyűjtött anyag jegyzékét foglalja magában. A könyvtárak anyagának áttanulmányozása során nem csupán a magyar zenére, hanem általában a Magyarországra vonatkozó egyéb kéziratokat és nyomtatványokat is feljegyezte. A dokumentumokat nem kommentálta — katalógus jellegű jegyzéküket a könyvtárak sorrendjében közölte.

A Jelentés második részére a tanulmány címe nem utal ugyan, mégsem hagyhatjuk említés nélkül. Ebben a szerző a pannonhalmi könyvtár kéziratainak és nyomtatványainak tanulmányozásáról számolt be, amelynek legjelentősebb eredménye korálgyűjtemé-

nyének kiegészítése. Az „ezúttal gyűjtött, kétezer darab chorált” Bartalus későbbi alapos tanulmány tárgyává kívánta tenni — ez azonban nem valósult meg. Mégis már itt közölt néhány következtetést, megállapítást. Rövid tanulmánya a protestáns korál nemzeti jellegzetességeit kutatta. Legértékesebb eredménye, hogy nem elszigetelten a magyar, hanem a szomszéd népek — cseh, morva, osztrák — hagyományainak figyelembevételével vizsgálta a korál dallami, ritmikai sajátosságait.

Bartalusnak ez a tanulmánya tiszteletre méltó, igazi tudósi eredményekről tanúskodik. Kutatómunkájának eredményét — befejezet-

lensége és hiányosságai tudatában — tárta a nyilvánosság elé, mintegy lehetőséget teremtve, teret nyitva mások számára is, hogy minél többen s minél eredményesebben dolgozhassanak zenetörténetünk emlékeinek megismertetésén, a hiányok pótlásán.

*

Bartalus István három, viszonylag gyors egymásutánban megjelent fontos és értékes tanulmánya az elmúlt évek munkájának gyümölcseként tekinthető. Eredményes és termékeny zenetörténetírói munkáját a Kisfaludy-Társaság már 1867-ben elismerte, amikor a Társaság rendes tagjává választotta.

Székfoglalója *A magyar egyházak zenéje a XVI–XVII. században* című értekezés volt.

Pedagógiai munkásságában is ebben az időszakban történt változás: Eötvös József, közoktatásügyi miniszter a budai állami tanítóképzőbe hívta meg zenetanárnak (1869 decemberében). Erről a tanintézetről az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* (1893) így írt: „Az ország legnagyobb tanítóképző intézete az, melynek hatalmas épülete terjedelmes kertjével, mellékházaival és szőlőművelési telepével a budai oldalon, a Krisztina-városban terül el. Ez az úgynevezett Paedagogium, mely valóságos egyeteme a népoktatási

intézeteknek. Van benne képezde a leendő elemi iskolai tanítók és felsőbb képzőintézet a már tanítói oklevelet, vagy középiskolai érettségi bizonyítványt nyert olyan ifjak számára, kik polgáriskolai tanítókká kívánnak képeztetni és képesíttetni.” Paedagogiumbeli működéséről Menich Antal számolt be részletesen. „Bartalusnak itt alkalma nyílt nyilvánosan megmutatni, mint kell — és mint nem szabad tanítani. Mint kell a zeneirodalom ártalmas kinövéseit kerülni s mint kell szakavatott alapossággal a valódi szépségeket feltüntetni?! Hazánkban a tanítóképzés az állami képzőintézetek felállítása előtt, köztudomás szerint, igen

gyenge lábon állott. Sok mindenféle oka volt ennek! A többi között, nem volt alkalmas tankönyvünk sem; miért is a közokt. miniszter különböző tan- és vezérkönyvekre hirdetett pályázatot. Így az ének tanítására is. — Bartalus is a pályázók közt volt. »Énektanító vezérkönyv népiskolai tanítók számára« s a hozzá írt »Éneklő ABC népiskolai tanítók számára« című művével, mely daczára a pályázók sokaságának s a bírálók szigorúságának — pályadíjat nyert. . . . Ez »Éneklő ABC«-vel írta egyidejűleg a zongora tömeges tanítására alkalmas »Bevezetés a zongora és orgona játszására« című művét is, melyet, épúgy

mint Éneklőkönyveit, a közokt. minisztérium ad ki.” „... kiadatlan kéziratának azon része is, melyet a budai paedagogiumnak ajánlódékozott, igen nagymennyiségű, melyek különösen azért becsesek, mivel többnyire társas darabok 2–3 zongorára, minő aránylag kevés van zeneirodalmunkban, s méltán zenegyöngyöknek nevezhetők.”

Néhány évtizeddel később, 1909-ben a zenetudomány egyik jelentős képviselője, Seprődi János a következőképpen értékelte Bartalus pedagógiai munkásságát. „A népiskolai énektanítás rendezésében és fejlesztésében legnagyobb érdeme a múltban Bartalus Istvánnak

... van. — Bartalus István mint tanár, író és tankönyvkészítő legelső és legbuzgóbb munkása volt Magyarországon az öntudatos, rendszeres énektanításnak. Első volt, aki a népiskolai énektanításnak nagy fontosságát nevelési, tudományos és nemzeti szempontból felismerte, s írásaival és tankönyveivel igyekezett annak úgy a felsőbb, mint az alsóbb körökben híveket szerezni. Első volt, aki a népiskolai énektanítás egész mezéjét át tudta tekinteni, s Heinroth rendszerének eredeti fölfogásával, mondhatnók: megmagyarításával, olyan kezdeményező lépést tett, amely az egyetemes énektanítás terén is számottevő, nálunk pe-

86

dig a legszebb eredménnyel, elemi énekoktatásunk messze kiható föllendülésével kecsegtetett. — Sajnos, de ma már egészen határozottan meg lehet állapítani, hogy Bartalus jószándékú törekvéseinek alig lett valami látható eredménye. Ha mindent összeveszünk is, alig több annál az általános benyomásnál, hogy a népiskolai énektanítást nem lehet, nem szabad tovább akkori nyomorúságos helyzetében hagyni, s hogy lehetőleg az értelmes, öntudatos, hangjegy szerint való tanítás felé kell törekedni. Nagy dolog ez is, de semmi esetre sem áll arányban sem azzal a jóakarattal, sem azzal a pedagógiai érzékkel, mellyel Bartalus a ma-

gáévá tett és éles ésszel egyszerűsített Heinroth-féle rendszert tankönyveiben keresztülvitte s azokat általában az életnek, a tanítóságnak átadni kívánta. Mert bizony a legfőbb cél elérése: a rendszer elterjedése és annak alapján a hangjegy szerinti tanítás és éneklés a népiskolában és a nép fiai közt mindmáig csak kegyes óhajtnak maradt. Egypár szórványos esettől eltekintve, jóllehet Énektanító Vezérkönyvei és Éneklő Abécéi közkézen forogtak (legalábbis papíroson: a tanmenetekben és tankönyvkimutatásokban), maga a tanítás maradt a régi, hallás utáni emlékezésnek. — És vajon mi volt az oka ennek a sikertelenségnek? — Akikkel csak

beszéltem erről a dologról, mindnyájan azt a rendszert hibáztatták, melyet Bartalus átvett és javított, s azt a módot, ahogyan kivitte. Annyi kétségtelen, hogy maga a rendszer népiskolai tanításra igen elvont, s éppen ezért nehezen érzékelhető. Még igazabb, hogy e rendszer keresztülvitele sokkal tudományosabb részletességgel s fárasztóbb alapossággal történt, mint amennyit a népiskola megkíván és megbír. A legfőbb ok azonban itt is, mint Bartalus más irányú munkásságánál, abban van, hogy megelőzte a maga korát, vagy helyesebben: rendszerével nem a maga idejében lépett fel. Ez a tragikus

vonás Bartalus tudományos életének minden főbb mozzanatában ott van.”

A MAGYAR NÉPDALOK
EGYETEMES GYŰJTEMÉNYE

*„Népzenénk naponta mindinkább
távozik nemzetiségétől . . .”*

(Bartalus István, 1861.)

Az 1870-es évektől kezdődően Bartalus a zenetudomány másik területének, a népzene kutatásnak meghódításába kezdett. Tevékenységének és elképzeléseinek ismeretében, úgy tűnik, szinte természetesen vezetett útja idáig. Hangversenykritikusként, műkritikusként, pedagógusként és zeneíróként is már kezdetben szembetalálhatta magát a magyar népzene is-

meretlenségének súlyos problémájával. XIX. századi zenénknek ugyanis — mint már láttuk — égető kérdése volt a nemzeti jellemvonások megkeresése, az igazi magyar muzsika megteremtése. Ennek jegyében született meg számos — ma már többé-kevésbé joggal elfelejtett — kompozíció, amely magyarnak hirdette magát, s az is volt, címlapjában vagy néhány külsőséges jegyében.

A valóságos magyar népzene, amely méltán szolgálhatott volna nemzeti műzenénk megtermékenyítőjéül, számos próbálkozás, erőfeszítés, sürgetés ellenére is ismeretlen maradt. Ismeretlen maradt, annak ellenére is, hogy költőink

és tudósaink már a XVIII. század vége óta sürgették népköltészetünk megismerését, megőrzését. Csokonai Vitéz Mihály írta 1803-ban: „Keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scythia pusztáiban . . . hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt és a jámbor puttonost . . .”

Ennek szükségességét érezte meg Bartalus is. 1861-ben kiadott *101 magyar népdal* című gyűjteménye még inkább csak a nemes szándék megnyilatkozása volt. Bertha Sándor kritikájából e vegyes gyűjtemény egykorú fogadtatásának hangja szólal meg: „ . . . igen jelesen oldotta meg feladatát. El-

kezdve a legegyszerűbb kanásznótáktól, melyek szerzőik szűk eszmehatárát egyhangú meneteikkel oly találóan jellemzik, egészen a nevezetesebb zenészek műveikig, minden árnyalat a legtökéletesebb példányokban van képviselve a fentemlített 101 dal között. Sőt a tisztelt átíró úr még a már kissé feledésbe merült dalokról sem feledkezett meg, s ezáltal múltunkat a jelennel tapintatteljesen egybe szőtte.” Ez a kiadvány a kor jellegzetes, sokféle eredetű és stílusú zenét egybeötvöző dalgyűjteményei közé sorolható. Talán nem tekinthető véletlennek, hogy a továbbiakban Bartalus hasonlót nem adott ki.

Tíz esztendővel a *101 magyar népdal* megjelentetése után, 1871 nyarán Bartalus elindult első népdalgyűjtő útjára. Első jelentésében így számolt be munkájáról: „kevés kivétellel minden dalt az eredeti forrásból, azaz a népszájából másoltam, mi nem kevés fáradsággal volt kapcsolatban, de egyszersmind épen annyi örömmre szolgált. Mert alkalmam volt látni a népet a maga valóságában, úgy szólva alkalmam volt kilesni költői működését. Figyelmeztéseimre nem egyszer javították ki a caesurákat, verslábakat, rímeket, vagy egészen új sorokat csináltak, mi közben az élczekből ki nem fogytak” (Kisfaludy Társaság

Évlapjai 1872). Bartalus nyilatkozata pozitívumaival előremutató, negatívumaival viszont éppen gyűjtésének újabb kori kritikáját előrevetítő vonásait fogalmazta meg. Kétségtelen, hogy Bartalus számára még lehetőségeiben sem voltak adottak a modern hangrögzítés feltételei: egyetlen eszköze a dalok közvetlen lejegyzése lehetett. Lejegyzéseinek hitelét, fáradságos és áldozatos gyűjtőmunkájának eredményét azonban talán éppen második megjegyzése tette kétségesse: nem egyszerűen a megszólaltatott népdalok leírása lehetett célja, hanem a magyar ritmusról, a magyar verselésről és formálásról alkotott elképzeléseinek igazolása

96

is. A cezúrák, verslábak, rímek és sorok javításának kívánságát ez indokolhatta — lejegyzéseinek hitelét viszont éppen ez rontotta meg.

Bartalus 1871-ben megkezdett népdalgyűjtő munkáját tizenkét esztendőn keresztül — váltakozó intenzitással — folytatta. Célja az volt, hogy a magyar népdalokról minél teljesebb, egységes szemléletű, szöveg és dallam organikus kapcsolatát a maga valóságában bemutató képet alkosson. Éppen a teljesség kedvéért anyagát többféle forrásból merítette.

Legfontosabb ezek közül saját, személyes gyűjtőútjainak eredménye. 1871-től — mint erről a Kisfaludy-Társaság ülésein többször is

beszámolt — az ország sok részét bejárta. Ezek az utazások vélhetően a Paedagogiumbeli munka szüneteiben valósulhattak meg. Így az időbeli korlátok kényszerűen térbeli határokat is teremtetek: „... gyűjtés végett csak Heves, Borsod, Gömör, Nógrád és Zemplén megyék helységeit látogattam meg; Erdélyben csak a székelységet tanulmányoztam s innen önként következik, hogy noha a nevezett helyeken gyűjtött anyag egész Magyarországon ugyanaz, legfentebb bizonyos változatokban különböztvén, de a többi megyéknek is lehetnek, sőt vannak helyi érdekű dallamaik s innen folyólag mind a múlt, mind a jelen időből

98

még sok anyagot lehetné gyűjteni és feldolgozni” — írta a *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* zárókötetének előszavában. A Kisfaludy-Társaság elé terjesztett első jelentésében talán még határozottabb és teljesebb programot határozott meg: „A dalokat aránylag igen csekély terület adta. Ha nem számíthatunk is arra, hogy minden ugyanennyi terület ugyanennyi dalt fogjon adni, de bizony föltehetjük, hogy egész Magyarország Erdélylyel a fön nevezett számot [365] sokszorozza. Ezért, mielőtt a t. Társaság kiadásról gondoskodnék, célirányos lesz az egészét összegyűjteni. Így lehet aztán kikerülni azt a hibát, melyet

az eddigi kiadók elkövettek: így lehet az egészzet illő rendben sorakoztatni; az össze nem illő versszakokat egymástól elválasztani; tekintettel lenni az ország különböző részeiben levő variánsokra; szóval így lehet pontosan szerkeszteni. — Végre ide fognak tartozni a különböző nemzetiségek dalai is, melyeket ismernünk kell, hogy egyébbel ne indokoljam, műtörténeti szempontból.”

Bizonyára ennek a teljességnek igénye vezette Bartalust, amikor jegyzetkönyvébe más, nem saját gyűjtésű kéziratot anyagot is átvett. Közülük első helyen érdemel említést Arany János gyűjtésének felhasználása, beolvasztása a *Ma-*

gyar Népdalok Egyetemes Gyűjtemé-
nyébe: „... mikor a 70-es évek
folytán népdalokat gyűjtöttem,
[Arany] egyszer 100 régi dallamot
s ezek szövegét küldte hozzám,
melyeket régi emlékei után saját-
kezűleg hangjegyezett, sőt néhol
jegyzetekkel is kísért. E dalokból
gyűjteményemben már eddig is
sokat felhasználtam” — írta Bar-
talus Arany dalainak 1884-es kia-
dásában. — Hasonlóképpen jelen-
tős a XIX. század elején megkez-
dett, majd később folyamatosan
gazdagított erdélyi gyűjtemény:
Almási Sámuel sárosmagyarberke-
si református lelkész munkája,
amelyből Bartalus 166 dalt másolt
át. Az egyéb forrásmunkákról

Gyulai Ágost így írt: „A Bártalus-féle kéziratok gyűjtemény I. kötetének különös nevezetességet ad egyrészt az, hogy Arany Jánoson és Arany Lászlón kívül Miskolcon Lévay József, Marosvásárhelyen Mentovich Ferenc, Debrecenben Révész Kálmán, Kolozsvárott Szabó Samu, Sárospatakon a főiskola tanárai és tanítványai is hozzájárultak anyagának gazdagításához.”

Bártalus több mint évtizedes munkájának eredménye 919 dal két, kézzel írt gyűjtőkönyvbe foglalva. „A barna és fekete papírkötésbe kötött kötetek 4° alakúak s 8 soros kótalapokból vannak egybekötve. Kötésük kissé rongált, ami

hosszas és sűrű használatról tanúskodik. Az I. kötet 2 levél híjával egészen tele van s 554 lapra terjed. A II. kötet, úgy látszik, Bartalus gyűjtőmunkájának befejeztével vagy megszakadása folytán nem telt meg, az utolsó teleírt lap és a tartalommutató között 52 lap üresen maradt. A kötetek mindvégig Bartalusnak karakterisztikus, jól olvasható kóta- és betűírásával vannak írva.” (Gyulay Ágost)

A kéziratos anyagot Bartalus *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* címmel 1873-tól 1896-ig hét kötetben adta ki: „A Kisfaludy-Társaság megbízásából és segélyével Közoktatási Ministerium és Tud. Akadémia pártfo-

gásával gyűjtötte s énekekre és zongorára feldolgozva kiadja Bartalus István.”

A gyűjtés nagyságát és fáradságos munkáját már az előbbiekben vázoltuk. Az előkészítés második fázisa a gyűjtött dallamok feldolgozása volt. Erről a szerző így írt: „Népdalgyűjtőink igyekeztek ugyan a nyers anyaghoz összhangzatos kíséretet is mellékelni, de ez alig egyéb, mint gyári egyhangúság. Igaz, ilyen vállalatokban mondhatni az egész művelt világ hasonló eljárást követ; de ezen módszer alól két okom volt magamat felmenthetni. Egyik, hogy zeneközönségünk nemcsak dalol, sőt inkább csak zenél. — Másik,

104

hogy részint czigányos, részint külföldies zongorairodalmunk nem elég gazdag a követelőbb műkedvelők kielégítésére, s az előre törekvők vezetésére. Ezért gyűjteményem legtöbb dallamát úgy dolgoztam fel, hogy részint a dalok hangulata zeneileg is ki legyen fejezve, s részint, hogy mindenikben ne csak alárendelt kíséretet, de egy-egy önálló zongorairodalmi művecskét is adjak.” (*Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye VII.*) Ez a kiadási forma a kor ízlésének, a napi divatnak, a zongorázó-műkedvelő igénynek kíván megfelelni. Bartalus nem tudományos igényű, filológus pontosságú, a hangzó dallamokat minél hite-

lesebben rögzítő kiadványként szándékozott gyűjtött anyagát megjelentetni. Mintegy száz év távlatából — a tudományos igényű népdalgyűjtés és népdalkiadás ismeretében — könnyű lenne a szerzőt elítélni ilyen módszerű eljárásért. Reálisabb megítélését szolgálhatja viszont néhány korabeli dokumentum.

Nézzük először Ábrányi Kornél írását a Zenészeti Lapok 1873. évfolyamában. „A hazai lapokban olvassuk, hogy a Bartalus István által a Kisfaludy-társaság, a magyar akadémia és a közoktatási minisztérium pártfogása mellett kiadni szándékozott népdalgyűjtemény eszméje a magyar zene közönség

106

részéről egyáltalán nem találkozik kívánt pártolással s újabb hír szerint az csak magán subventio útján fog napvilágot láthatni, miután műárusainknak még ingyen sem kellett. — Ez bizony szomorú jelenség volna hazai zeneirodalomunkra nézve, hahogy ennek oka valóban a magyar közönség közönye és nemzetietlen hajlamában gyökeredznék: ámde ez — amint ennek okára a múlt napokban a »Hon« is igen találóan rámutatott — nem így áll s oka szerintünk is egész másban keresendő. — Először is: a magyar népdalok színjava már többféle kiadásban létezik, mely a közönség ebbeli igényeit jóformán kielégíti. Újabb ki-

adások is kissebb nagyobb mérvben fordulnak elő, melyek a régibb kiadások mellett a mostani ízlés igényeinek jobban megfelelnek. A magyar zeneközönség továbbá ma már nem igen ohajtja és keresi ama régi elhasznált és túlszárnnyalt népdal kíséreti vagy átíratí modort, melynek egyik maradó híve Bartalus I. is, amiről magunknak is volt alkalma meggyőződni ama mutatvány után, melyet múlt évben a Kisfaludy-társaság egyik gyűlésén tartott.”

A Zenészeti Lapok két héttel később Ábrányi újabb, hasonló tárgyú írását közölte: „Hogy miért ajánlottam Szénffy Gusztáv gyűjteményét kiadásra a m. akadémiá-

nak a múlt évben, melyet ezelőtt sok évvel gyűjtött? sokkal több haszon háramlanék a magyar zeneügyre, mint ha az állam és a Kisfaludy-társaság még vagy 20 évig utaztatja B.-t, hogy részint azokat a népdalokat szedje össze és adja ki melyek már rég közkezen forognak, részint pedig azokat, amelyeket ha jók s érdeemesek, minden állami, akadémiai s Kisfaludy-társasági firma nélkül is felszínre jönnek s összegyűjthetők, ha pedig nem válnak be, bizony a B. szaktudománya se lendít velük a legkisebbet is a magyar dalügyön.”

Igazat kell adnunk Ábrányinak a dalok kiadási módjának vitatásában; igazat adhatunk-e abban is,

hogy 1873-ban „a népdalok színe-
java már többféle kiadásban léte-
zik”, igaz-e, hogy az arra érdemes
dalok „ha jók s érdeemesek, min-
den állami, akadémiai s Kisfaludy-
társasági firma nélkül is felszínre
jönnek s összegyűjthetők”? Az el-
múlt évtizedek erőfeszítéseit ismer-
ve talán inkább azt mondhatnánk,
Bartalus módszereit és lehetőségeit
kellett volna a kortársaknak segítő
támogatásukkal továbbfejleszteni-
ök; Bartalus munkája szüksé-
ges és még el nem végzett feladat
teljesítése volt, amelynek nem lé-
tét, hanem megvalósítását lehetett
volna segítő bírálattal, megértő kri-
tikával teljesebbé és maradandóbbá
fejlesztteni.

Nem lenne méltányos a népdal-gyűjtemény elbírálása a szerző szempontjainak mérlegelése nélkül. Mint már az eddigiekből is kiderült, a gyűjtés munkáját a tudományos társaságok és a minisztérium is támogatta. Az anyag kiadása azonban — a feldolgozás mellett — a gyűjtőre várt. Barta-lusnak herceg Odescalchi Arthur-hoz írott leveleiből a probléma súlya és anyagi nehézsége egyképpen világossá válik. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának dokumentumai a következő részleteket világítják meg. „Népdala-im első kötetével, mely 100 dallamból és számos versből fog állani, nem sokára készen leszek. Épen ma

írom a nyolczvanadik számot. Új-
évkor Lipcsébe küldöm, hol re-
ménylem február végéig elhagyja
a sajtót.” (1872. dec. 16.) A követ-
kező év január 8-án kelt levél így
szól: „Nem épen kedvezőleg áll a
dolog a népdal gyűjteménnyel.
Én ugyan már készen vagyok. Lip-
csében költségvetést is csináltattam,
mely szerint 500 példány kiállítása
mintegy 800 forintba fog kerülni.
A Kisfaludy-társaság az előleges
költségekre, előfizetési ívek nyom-
tatására, szétküldésére adott 200
forintot; de a határidőig csak 32
előfizető gyűlt be, mely miatt még
e hó folyamára meghosszabbítot-
tam az előfizetést. Annyi azonban,
mennyire szükség van, semmi eset-

re be nem fog jőni, mert fájdalom, nagy pipájú s kevés dohányú nemzet vagyunk mindenben. Bármint legyen, a gyűjtemény meg fog jelenni, egy pár hónappal később, mint kellene.” Január 13-án kelt leveléhez Bartalus mellékeli az Odescalchi által kért előfizetési íveket, majd megjegyzi: „Nem hittem, hogy a közönség, melynek nemzetiségi érdekében történik működésem, s a mely a zenészetben különösen szereti saját népdalait, legalább előfizetés által a kiadási költségeket ne fedezze.” Majd 1874. január 12-i levelében így írt: „Birtokomban van még mintegy 800 kidolgozandó dal, s ki tudja mennyi, ha mind összegyűj-

töm. De kinek volna kedve, ha a nyomtatási költségek sem jőnek be? Én örömet csinálom a nemzetnek ajándékban, hisz az első kötetből eddig alig kelt el 15 példány, de megvárnám, hogy legalább fizesse ki a nyomtatási költségeket.”

A *Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* 730 dallama hét kötetben huszonhárom esztendő során jelent meg: az első 1873-ban, az utolsó 1896-ban. „Népzenei gyűjtése . . . arra az időre esik, amikor még külföldön sem volt kellőleg tisztázva a népiesség fogalma, s így annál kevésbé lehetett nálunk ismeretes a népköltési adalékok gyűjtésének célja és mód-

szere" írta a gyűjteményt értékelve Seprődi János. Bartalus István valóban nem oldotta, egyedül nem is oldhatta meg a hatalmas feladatot: a gyűjtés és lejegyzés helyes módszereinek gyakorlati és elméleti meghatározását, a népdal és a népies műdal kategóriáinak különválasztását, a kiadás tudományos és hiteles metódusának megalkotását.

Munkájának befejezetlenségét, lezáratlanságát érezte maga is: „Ha az egyetemes gyűjtemény fogalmának meg kellene felelnem, úgy még több kötetet lehetne összeállítnom. De miután az erre szükséges időből már kifogytam, a folytatást másokra bízom.” (1896) — „És ugyanabban az esztendőben,

amelyben Bartalus hatalmas gyűjteményének utolsó kötete elhagyja a nyomdát, Vikár Béla fonográf-hengerre kezd fölvenni népdalokat, új korszakot nyitva a népzene kutatás történetében.” (Almási István)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
LEVELEZŐ TAGJA

„A M. Tudom. Akadémia a nemzeti
ügy kellő méltatása következtében vá-
lasztotta meg zenénk tudósait :
Mátray Gábort, Bartalus Istvánt és
Bogisich Mihályt levelező tagjá-
nak . . .”

(Ponori Thewrewk Emil, 1890.)

„ . . . csak a messzi távolban s bi-
zonyos feltétel mellett van kilátás
arra, hogy a zene-művészet magá-
hoz illő komolysággal, mint tudo-
mány kezeltethessék. E tekintet-
ben, egyesek felszólalása elhang-
zik, sőt egyesek indítványa, mi-

dön minden egyebet testületileg tesznek, érvénytelen. — Ezért szabadjon kimondani óhajtasomat, melynek teljesülése egyszersmind feltételezi jövőnk felvirágzását, hogy t. i. az Akadémia midőn már két testvért oltalma alá vett, a harmadiktól, zenészetünktől se tagadjja meg pártfogását.” Az 1861. január 9-én a Zenészeti Lapok vezércikkében megfogalmazott kívánság lassan-lassan valósággá vált: Mátray Gábor után Bartalus István a zenetudomány második akadémiai képviselője lett.

Arany János akadémiai főtitkár 1875. május 26-áról keltezett jelentése az Akadémia új választásairól: „A Magyar Tudományos

118

Akadémia jelen évi nagygyűlésén megválasztottak: Az I. Osztályba: Levelező tagoknak: Bartalus István, a Kisfaludy Társaság tagja, mint a zene-elmélet és történet alapos művelője . . .” Ugyanabban az esztendőben hangzott el Bartalus akadémiai székfoglaló beszéde *Művészet és nemzetiség* címmel. Székfoglaló előadásként választott témája — az előzmények ismeretében — nem hat váratlanul. XIX. századi muzsikusainkat — hazai zeneírásunk kezdetei óta — foglalkoztatta a nemzeti és európai zene egységének és kontrasztjának kérdése, a beolvadás vagy szembefordulás problémája, a sajátos nemzeti zene karakterisz-

tikumainak megkeresése, meghatározása. Maga Bartalus is szinte valamennyi korábbi írásában -- más-más módon, s más-más indíték alapján -- érintette ezt a témát. A megválaszolatlan kérdés feleletét kereste zenekritikáiban épp úgy, mint tankönyveiben vagy akár regényeiben, ennek a problémának megoldását remélte zenetörténeti kutatásaiban s zeneelméleti írásaiban. Akadémiai székfoglalójában mindennek esztétikai síkon történő összefoglalását kísérelte meg. A történelmi dokumentumok és a zenei elemzések szolgáltak munkájának alapjául: ezekből bontakoztatta ki a nemzeti és kozmopolita zene meghatározását, egy-

mástól elválasztó kritériumait. Bartalus nem a magyar zene felsőbbrendűségét vagy elsődlegességét szándékozott bemutatni és bizonyítani, hanem az európai és a magyar zene egymásra hatásának törvényszerűségét: „... bármilyen művészet honosuljon meg egy nemzet kebelében, végre is nemzetivé kell alakulnia, vagy nemzeti hatást kell gyakorolnia.”

*

Ilyen előzmények után jelent meg 1877-ben Bartalus legnagyobb terjedelmű munkája, zenetörténetének első kötete 391 lapon, *Vázlatok a zene történelméből* címmel. Ez 1889-ben újabb, változatlan kia-

dást ért meg; nem készült el viszont az utolsó fejezetben ígért magyar zenetörténet, s az újabb századok zenéjének története sem. — Műve az ókor és a középkor zenéjét tárgyalja, vagyis a zene kezdetétől a középkor végéig, a XIX. századig tekinti át a zene történetét. Célját így fogalmazza meg: „Szükséges kezdettől napjainkig áttanulmányozni az összes emberiség fejlődése történelmét, hogy az ekkép szerzett tapasztalatok nyomán bármely téren, a társadalom bármelyik osztályában hazánknak hasznos polgárai lehessünk: vagy ha néálán a szellemi küzdelmekben csekély, sőt semmi részt nem vennénk is, de az oly sok évezred

alatt gyűjtött, mindnyájunkra jótékony hatású szellemi vívmányokat kellően meg tudjuk becsülni.”

Bartalus zenetörténetét két nagy egységre tagolta, az ókor és a középkor zenéjére. Anyaga térben és időben nagy távlatokat foglal egybe: a zene történetét nem Egyiptom, hanem az akkor még alig ismert „őskor” tárgyalásával kezdi, nagyrészt mondák és hipotézisek alapján; térben pedig: nemcsak az európai, hanem az azon kívüli zene sorsát, alakulását is említi. Művének szerkezetében nem az egyes országok rendje szerint kíséri figyelemmel a zene történetét, hanem átfogóbb, elvi szempontok különféle megvalósulásait kutatja.

Ennek következtében csökken a közölt adatok száma, s ezek sem lexikális adatként, hanem elvek, elméletek, jellemzések bizonyító dokumentumaiként szerepelnek. — „A fejlődés első mozzanatai” című fejezet a vokális és instrumentális zene kialakulásának hipotéziseit közli. „A történelmi idők hangszerei” az egyiptomi, indiai és kínai instrumentumok jellemzése és leírása. A mitikus elemek itt is megtalálhatók, hangsúlyuk azonban egyre kisebb, inkább színező, mint dokumentáló funkciójú. Az ókori mondák, mitológiai történetek, bibliai leírások és zsoltár-szövegek alapján készült a zene ókori szerepéről szóló fejezet, a

„Zenei élet”. Az „Élmélet és nemzetiség” címen Abesszínia, Egyiptom, India, Perzsia, Arábia, Kína, Görögország és a zsidó zene rendszerét, hangszereit, egymástól különböző zenei struktúráját jellemzi. Végül „Műemlékek” címmel a Barátság-szigetek, Új-Zéland, Kína, India és Görögország zenei emlékeit közli. A középkor zenéjének tárgyalása „A művészet újjászületése” című fejezettel kezdődik. Ez az újjászületés a keresztény egyház keretében és szolgálatában zajlott le s a népéneklés spontán elemeinek rendszerezéséből bontakozott ki. Az Ambrosius püspök- és a Gergely pápa-féle szisztémák elemzése és jellemzése után jelentős

teret szentel a szerző a hangírás különféle módjainak bemutatására és magyarázatára. Az 1869-es korábbi tanulmányból már ismert módon tárgyalja a „Szertartásos énekek”-et, a mise zenei részeit. Mindeddig lényegében az olasz zene alapján, a római egyház emlékeivel dokumentáltan mutatta be a szerző a korszak zenéjét. „Az új zene és Európa nemzetiségei” című fejezetben viszont rövid áttekintést ad Gallia, Anglia, Németország és Magyarország sajátos nemzeti zenéjének alakulásáról. Nagyobb terjedelemben csupán hazánk zenei múltjával foglalkozik. Világosan szerkesztett, kottapéldákkal és ábrákkal magyarázott

az „Összhangzatos éneklés” című fejezet, amely a többszólamúság kialakulásának, a mensurális zenének s a Guido-féle rendszernek alapos leírását közli. A „Zenei élet” jellemzését a középkor nagy zenészeinek rövid ismertetése egészíti ki. Színes, történetekkel és kottapéldákkal gazdagított fejezet szól a misztériumjátékokról. Bartalus zenetörténetének zárófejezetét „A németalföldiek iskolája” alkotja. Itt egy-egy kiemelkedő zeneszerző nevével jelez egy-egy korszakot: Dufay, Ockeghem, Josquin, Willaert mellett azonban számos más, különféle nemzetiségű komponistát is említ. Magyarország XIV–XV. századi zenéjéről csu-

pán néhány dokumentumot sorol fel, azzal az ígérettel, hogy mindeknek bővebb kifejtését a későbbi kötetre hagyja.

Bartalus félbemaradt zenetörténetének vitathatatlan értékei közé tartozik a múlt zenei emlékeinek egységes szemléletbe foglalása. Legalaposabban itt is a zene nemzeti jellegének megnyilatkozásait kutatta az évezredekkel vagy századokkal korábbi korszakok zenéjében. Érdeme, hogy nem előregyártott hipotéziseket szándékozott így bizonyítani, hanem a valóságos jellegzetességeket próbálta meg feltárni. Jelentős előrelépés a korábbi zenetörténetíráshoz viszonyítottn, hogy Bartalus már ha-

128

tározottabban és konkrétabb eszközökkel valóban a zenei anyag ismeretéből elindulva szerkeszti meg az egyes korszakok történetét, s így valóban a zene alakulásának periódusait sikerült bemutatnia.

Ugyanebben az évben jelent meg Bartalus István híres akadémiai felolvasása: *Emlékbeszéd Mátray Gábor 1. tag felett*. Ez az emlékbeszéd Mátray munkásságának első részletes, gondos feldolgozása és ismertetése volt. Hitelesen, személyi elfogultságtól mentesen, s ma is érvényes módon mutatta be Mátray zenetörténeti fejlődését a harmincas évektől élete végéig. Emlékbeszédében Mátray sokolda-

lú munkásságát méltatta, s műveinek részletes jegyzékét is összeállította. Természetesen az író egyénisége, szemléletmódja is érzékelhető az *Emlékbeszéd*ben. Bartalust jellemzi Mátray értékelésének következő megállapítása: „... belátta annak szükségét, hogy a magyar fajt zeneileg is nevelni kell, különben idegen elemek hullámai e téren elsodorják; belátta, hogy a magyar nemzeti zene egykor leendő felvirágzása csak is a magyar faj által eszközölhető.”

1882-ben Bartalus újabb két tanulmányt publikált, amelyek talán munkásságának századunkban is legismertebb részét alkotják. Ez a két mű szerény címet visel: *Adalé-*

kok a magyar zene történelméhez és Újabb adalékok a magyar zene történelméhez. (Mindkettő az Akadémia kiadásában jelent meg, s mindkettő az év tavaszán elhangzott akadémiai felolvasás anyaga.) Publikációja annak az újra és újra felmerülő gondolatnak megnyilvánulása, hogy nem ismerjük zenetörténetünket, nem ismerjük még az egy-két évszázaddal korábbi magyar zenei élet emlékeit sem. Ezért maradt befejezetlen az 1877-ben megkezdett zenetörténet: „Tanácsosnak vélem műtörténelmünk megírását még egy ideig elhalasztani abban a reményben, hogy a régiség lomtárából előkerülnek amaz adalékok is, me-

lyek láttatják, hogy e korszak művészei nemcsak melodikusok, hanem egyszersmind a harmónia művelői is voltak . . . Nem alaptalan [e remény], mert ma is merülnek fel tárgyak, melyek műtörténelmünkre más világot derítenek, mint ha azelőtt egy pár évtizeddel megírtuk volna. De addig is, míg a történelemírás ideje eljövén, a hézagokat kiegészíthetnők s egy egész adnánk, szükséges az idevonatkozó egyes adalékok ismeretése.”

Az *Adalékok a magyar zene történelméhez* két különböző korszak egy-egy zeneszerzőjének munkásságát mutatta be. Az első: *Bakfark Bálint lantvirtuóz és zeneköltő*. Ta-

nulmányának megszerkesztése logikus és szép felépítésű; nem csupán elszigetelten ábrázolta Bakfark Bálint személyét, hanem az adott kor zenei életének nagyobb egységébe illesztetten. Bevezetésképpen Bakfark hangszerének, a lantnak történetét is ismertette, majd különféle források alapján a zeneszerző életét. („Álljon itt először is az a kevés, mit életéről följegyezhetek, részint műveinek egy kötete alapján, melyet Krakkóban az egyetemi könyvtárban találtam [1870. augusztus—szeptember]; részint a sírkőről olvasva, mely halála idejét és helyét jelezte.”) Gondosan összegyűjtött dokumentumainak közlése után a

tabulatura-írás problémáinak s megfejtési módszerének ismertetése következik, majd ennek alapján a bécsi gyűjteményben talált *D'amour me plains* c. kompozíciót lant-írásban és zongorára transzponáltan közli. Itt is tudatában van annak, hogy munkája nem befejezett, tudatában van ismeretei hiányának. „Így vagyok Bakfark krakkói gyűjteményével is. Átlapozásakor az idő rövidsége nem engedte tartalmával foglalkoznom ... Többféle kísérlet után sem tudtam még eddig biztos eredményre jönni, minek okát abban keresem, hogy művész hazánkfia másoktól eltérőleg hangolta lantját ... miután az encziklopé-

diai utasítások épen nem kimerítők s miután még eddig nem volt módomban megszerezni a megfejtésre szükséges segédeszközöket; lantmásolataim egy részét nem akarom nyilvánosság elé bocsátani.” Bartalus tudományos felkészültsége, tudományos módszere s a magyar zenetörténetírás magasabb szempontjait szem előtt tartó tudósi alázata az utókorban is csak tiszteletet érdemel. Munkáját a későbbi korok részben kiegészítették és helyesbítették: a felfedezés, első bemutatás és első összefoglalás érdeme mégis vitathatatlanul neki köszönhető. Az *Adalékok* második részében újabb felfedezést találunk: Esterházy Pál *Harmonia Caelestis*ét

teszi itt közkinccsé. Publikációjának indítéka ez alkalommal is a magyar zenei múlt emlékének mentése, s a későbbi, teljesebb zenetörténetírás szolgálata. Már ekkor arról számol be, hogy Esterházy műve alig lelhető fel: „A Harmonia Caelestis nyomtalanul eltűnt, könyvtárainkban sem találva menhelyet; s tudtomra az én példányomnak jelenleg még csak egy párja van Nagy-Váradon Bubics apát-kanonok úr birtokában.” Bartalus tanulmánya ez esetben is a magyar zenetörténet értékes dokumentumát mentette meg a feledésbe merüléstől, s ez alkalommal is későbbi korok zenetörténetírásának tett felbecsülhetetlen szolgál-

latot. Munkájának értéke a kézirat külső és tartalmi leírásának pontossága, Esterházy zenéjének történelmi keretbe helyezett szemlélete, s nem utolsósorban a *Harmonia Caelestis* zenei anyagának részbeni közlése. Értékelésének hangja — a kor szemléletének ismeretében — meglepően objektív: elismeri és méltatja a mű értékeit, ugyanakkor tudatosan felméri azt is, hogy mindez nem a korabeli európai zeneszerzés első vonalához tartozik. A magyar és az európai egységének és relációjának ilyen tárgyilagos s mégis szeretetről tanúskodó felmérése az utókor zenetörténészeinek is például szolgálhat.

Az Újabb adalékok a magyar zene történelméhez három különféle témát foglal magában. Máig megoldatlan témát vet föl közöttük az első: *Régi húros hangszereink, és a magyar hegedű.* „A hazánkban használt húroshangszereket a XVI. s későbbi századok írói nyomán inkább csak névleg ismerjük, mint szerkezetileg. E miatt napjainkban már igen könnyen fogalomzavar támad a lant, koboz, czitera, tambura és hegedű közt; s egyiket a másikkal, de főleg a lantot szokták azonosítani a kobozzal és a hegedűt a cziterával.” Bár ennek a problémának meggyőző megoldása itt — egyébként természetesen — hiányzik, mégis az irodalmi

adatok megválogatásával, a dokumentumok gazdagságával és a megítélés objektivitásával Bartalus jelentős módon előkészítette az újabb kutatások lehetőségeit, s megmutatta a megoldásra váró kérdéseket. A sokféle forrás között legérdekesebb — s vélhetően itt először részletesen ismertetett — a híres röpirat, az *Ungarische Wahrheitsgeige*; ugyanakkor ez a tanulmány hívja fel a figyelmet arra is, hogy régi költőink, szótárkészítőink és utazóink számos — bár sokszor nem autentikus — forrást jelentenek zenetörténeti kutatásaink számára. — Az *Újabb adalékok* második része a Bakfark-monográfia folytatása: itt a szerző a krakkói

gyűjtemény, a *Fantasia trium vocum* megfejtését közli. Ugyancsak tabulaturás írással ránkmaradt két mű, egy XVI. századbeli *Passamezzo ongaro* és egy *Saltarello ongaro* modern átírását s annak problémáit mutatja be a tanulmány harmadik része.

„ . . . magam vagyok egyedül;
nincs mellettem senki, kinek sorsában
osztozzam, s ki az enyimben igaz
részt vegyen.”

(Bartalus István, 1874.)

Az 1882. esztendő Bartalus utolsó, jelentős tudományos munkájának esztendeje volt. Az ezután következő csaknem két évtized sem múlt el azonban tétlenül. Ekkor folytatódott még — 1896-ig — a *Magyar Népdalok* köteteinek kiadása: a dalok zongorára adaptálása itt épp úgy jelentős munka le-

hetett, mint magának a kiadásnak realizálása.

1883-ban Bartalus még egyszer újabb terület meghódítására vállalkozott: *A zeneköltészet elemei és műformái* címmel az első magyar nyelvű formatani munkát publikálta. Könyvének anyagában — a századra oly jellemző módon — az elemi ritmustan és alapvető zeneelméleti ismeretközlés ötvöződik a téma teljességre törekvő ismeretetésével, az összefoglalás igénye a tankönyvek metodikai követelményeivel, az objektív elemzések az esztétikai jellemzések kötetlenségével. Mind a zene elemeinek bemutatása, mind pedig a zenei formák illusztrálása során a magyar

karakterisztikumok s magyar zene-
történeti szemelvények is fontos
szerepet játszanak. Ez a könyv így
összefoglalássá válik: összefogla-
lása a század magyar zeneelméleti
tudásának és szemléletének épp
úgy, mint a szerző évtizedeken át
oly sokféle eszközzel és módszer-
rel folytatott küzdelmének az euró-
pai műveltségű és magyar sajá-
tosságú zene megteremtéséért.

*A zeneköltészet elemei és mű-
formái* hatalmas anyagot foglal
magában, szerzőjének alapos tájé-
kozottságáról és kitűzött céljának
nagyságáról egyképpen tanúsko-
dik. Hangja mégis mintha már fá-
radtabban csengene — az oly sok-
szor megfogalmazott kívánságok

itt mintha már kevésbé meggyőző-
en szólalnának meg, a magyar
nemzeti zene megteremtésének
igénye itt mintha már némi rezig-
nációval, s talán csak a távolabbi
jövőbe vetett hittel hangozna.

Még határozottabban a múltat
idézte a következő évben, 1884-
ben kiadott *Arany János dalai Petőfi,
Amadé és saját költeményeire* című
kiadvány is: „... siettem részint
az elhunyt megtisztelő bizalmá-
nak, részint a közóhajtásnak eleget
tenni s ezennel bemutatok tíz
dalt...” Dalainak hangszeres szó-
lama nem a XIX. század végének
új hangját reprezentálja, s a kötet
előszava is mintha már csu-
pán a múltra emlékezne. „Én az

ötvenes évek elején ismerkedtem meg vele [Arany Jánossal] Nagy-Kőrösön. Sem ekkor, se később Budapesten — a »Figyelő« s »Koszorú« szerkesztése folytán — egy szóval sem emlékezett arról, hogy valaha zenével foglalkozott. Végre a hetvenes évek elején, épen névnapja alkalmával — mikor baráti rendszerént meg szokták látogatni — társalgás közben a régi időkről lévén szó, tréfásan elmondá, hogy egykor tudott s még ma is tudna gitározni. — Salamon Ferencz a következő János napján inkább a tréfa folytatásaul, mint komolyan, egy ajándékkal — gitárral lepte meg s így vette kezébe a régen letett lantot. Oly tűzzel

kezdettség után játszani, hogy egy pár év múlva jobb szerkezetű hangszerről kellett gondoskodnunk. Ezt fia megbízásából én választottam. — Mint mondtam, Salamon ajándéka inkább tréfa volt, de a későbbi borús nehéz évek azt bizonyítják, hogy a testben megtört, de folyton ép lelkű költővel senki sem tehetett volna nagyobb jót. Nem mondok sokat, ha azt állítom, hogy utolsó éveit e hangszer tette elviselhetőkké. . . . Hogy eredeti dallamokat is költ, ezt ismeretes tartózkodó természeténél fogva, családi körén kívül senkivel sem tudatta, s hogy e dalok nyilvánosan is szerepeljenek, arra gondolni sem akart. A dallamokra megtaní-

146

totta nejét s aztán az énekszót gitárral kísérte. Szövegül részint saját, részint Petőfi költeményei szolgáltak s ezeken kívül a 18-ik századból Amadénak egy humoros toborzója. . . . Hogy Arany dalokat is költött, erről én csak a közelebbi múlt év tavaszán, egy látogatás alkalmával értesültem, kevéssel a Tudós macskája kelte után s ekkor sem közvetlenül Aranytól, hanem a nejétől. Miután már nem volt titok, elővette a gitárt, előkereste a nagy bajjal hangjegyezett dallamokat . . . nagy bajjal, mert tudjuk, hogy már nem hallott jól s csak homályosan látott. Játszani akart aztán . . . játszott is, de a kéz, mely egykor oly biztosan írta ha-

talmas költeményeit, most elgyengülve, gyakran megtagadta a szolgálatot. Átvettem végre kéziratát, ama papírszeleteket, lemásolás végett; mert az eredetit meg akarta tartani, ha néáltalán egyik vagy másik dallamon javítani tudna. . . . a megboldogult rám bízta a hármoniai képletezést, vagy zenefeldolgozást. Im! bemutatom a kész dalokat, kilenczet mint saját feldolgozásomat s a tizediket — Zách Klárát — Berta Sándortól, ki az elhunyt emléke iránti kegyeletből megbízatásomban szintén részesülni kívánt. A dallamokra vonatkozva szükségesnek vélem megjegyezni, hogy azokon egy hangot sem változtattam. Ez nem

148

lett volna szabad; de egyikök sem szorult utólagos javításra.”

Ez a kis kötet emléket állít: emléket annak a szép és ellentmondásoktól mentes barátságnak, amely összekötötte a hatvanas évek kezdetétől a nagy költőt, Arany Jánost s a zenetörténész Bartalus Istvánt. Ugyanakkor mintha emléket állítana azoknak az éveknek is, amelyek a magyar zenei élet jövőjéért harcoló, barátokkal és ellenfelekkel körülvelt tevékenységének korszakát alkották, amelyek a kudarcok és sikerek, harcok és nagy remények esztendői voltak.

Ez a korszak az 1880-as évek közepére már valóban csak továbbélő múltnak tekinthető. Ennek

meggyőző dokumentuma a *Magyar Zeneköltők Kiállítási Albuma*. Az 1885-ben megjelent kötet szerkesztője — s egyik szerzője — Bartalus István volt. A gyűjtemény zongoraműzikát foglal magában. „Az idősebb (ötven éven túli) nemzedéket ebben a gyűjteményben a szerkesztőn kívül Liszt Ferenc, Heller István, Székely Imre, Ábrányi Kornél, Goldmark Károly, Zimay László és Nikolits Sándor képviselik, a »most delelőket« Siposs Antal, Mihalovich Ödön, Bertha Sándor, Végh János, gróf Zichy Géza, a fiatalokat Aggházy Károly, Juhász Aladár, Major J. Gyula és Horváth Attila. Liszt ekkor hetvennégy, Horváth hu-

szonhárom éves, a többiek e két korhatár közé esnek. . . . aki az ifjúság »ígéreteit« keresi ebben a kiadványban, lehangoltan fogja félretenni. Idősebb és ifjabb nemzedék mérkőzéséből itt merészség, erő és komolyság szempontjából mindenképpen az előbbi kerülne ki győztesen.” Szabolcsi Bence *A magyar zene évszázadai* című tanulmánykötetében (Budapest, 1961) ennek a kiadványnak tükrében a romantikus magyar zene útját és jövőjét is meghatározta. „A nagy vívmányokat . . . úgy akarják elérni, valóra váltani, hogy a már elmondottakat ismétlik, vagy erőszakkal keresnek új kifejezés-módot: mindkét úton csak epigo-

nok maradnak, magyar és külföldi kezdeményezések epigonjai, visszfényei. Európával megmérkőzni ilyen körülmények között épp oly lehetetlen, mint akadémikus műzenestílus és elsekélyesedő népiesség teljes, szélsőséges szétválását megakadályozni. Innen a század végének nyomott hangulata, innen, hogy e korban a magyar műzenének valóban el kell színtelenednie, alá kell merülnie, el kell buknia. Így következik el a romantikus eszme s vele a romantikus nyelv, a verbunkos ősze és pusztulása.” Bartalus István — szerkesztőként — ennek a gyűjteménynek kiadásához adta nevét. Csaknem száz év múltával sem

152

tekinthetjük ezt véletlennek: a *Magyar Zeneköltők Kiállítási Albuma* annak a munkának összege-zése, amelynek Bartalus is részese volt, azt az évszázadot zárta le, amely hibáival és erényeivel Bartalus életművének nyomait is magán viseli.

Bizonyos, hogy ez a lezárás az 1880-as évek után már nem jelölt meg további utat a XIX. század zeneszerzője vagy zenetörténésze számára. A korszak muzsikája — hasonlóképpen építészetéhez, képzőművészetéhez — tovább nem járható zsákutcába került, ahonnan már csak erőteljes, falakat romboló, hagyományokat újrateremtő módon lehetett az új, jövőt sejtető

ösvényre lépni. Az előzmények ismeretében nem írhatjuk Bartalus István — az ekkor hetven évét már betöltött — zenetudós rovására, hogy ezt a lépést már nem tette meg, már nem tudta megtenni.

A *Magyar Zeneköltők Kiállítási Albuma* után már valóban jelentőset nem publikált Bartalus. Írásai egyre ritkábban jelentek meg — az egykor oly termékeny, oly szerte ágazó tájékozottságú, minden iránt érdeklődő s mindenről véleményyt formáló zenetudós és zeneíró mintha már nem is a jelenben, a XIX. század végén élne, hanem újraélné vagy továbbélné a század közepének világát. Témái már nem újak, közleményei a ré-

gebbieknek újrafogalmazásai, összefoglalásai, ismétlései. Ennek legpregnansabb példája talán az *Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen* című kiadvány első és harmadik kötete (1888-ból, illetve 1893-ból): az előbbiben *A magyar palotás zene és népdalok* címmel hazai zenetörténetünk rövid összefoglalását s népdalkutatásainak eredményeit írta meg újból, a másodikban pedig *Az egyházi zene* hazai történetét foglalta össze. Újabb kutatásokról, újabb tudományos eredményekről egyik írás sem tanúskodik — Bartalus régi frissességét, régi aktivitását, közvetlen reagálását itt már hiába keresnénk.

Az utolsó időszak elszigetelődését — a századvég speciálisan magyar, múltba forduló és alapjában dekadens zenei élete mellett — Bartalus személyes sorsának alakulása is meghatározhatta. Életének utolsó évtizedeiben egyedül, magára hagyatottan élt. „... családi életem tönkre ment; magam vagyok egyedül; nincs mellettem senki, kinek sorsában osztozzam, s ki az enyimben igazi részt vehet. E csapás miatt sokáig nem voltam képes semmire. — De lassanként megint kezembe vettem a munka fonalszárait, s magamra parancsolám, annyit dolgozni, hogy a dolog miatt eszembe semmi egyéb ne juthasson.” A

156

magánélet válsága — ahogy Odescalchihoz írt levelében 1874-ben megfogalmazta — az 1880-as évektől tovább mélyült. A hetvenes évek második felének és a nyolcvanas évtized első éveinek lendülete fáradt beletörődéssé, küzdelmet már nem vállaló, az újat tudomásul nem vevő szemléletté változott. Életének utolsó évtizedét a magány mellett — a múlt korszak barátai is, a hősi korszak harcostársai is már eltávoztak — betegség és valóságos vagy vélt sértettség keserítette. Már 1888 novemberében így írt Csontos Jánosnak: „Éppen most írtam alá a Pulszky-jubileumra meghívó ívet, de azóta előfogott a nyár folytán képző-

dött betegségem, az aréna, mely-
nél gonoszabb alig van.” Keserű-
ségének, mellőzöttségének és meg-
nem értettségének érzését legtelje-
sebben Szász Károly püspökhöz írt
levelében (1893. jan. 21.) fogal-
mazta meg. „Több év óta olyan
tagja vagyok a Kisfaludy-társá-
ságnak, a ki elvonultan semmi te-
vékeny részt nem vesz az ülések-
ben. Azt hiszem ezelőtt nyolcz év-
vel kiadás végett bírálatra adtam
volt novelláimat, s a bírálók aján-
lották is kiadásra. Ez azonban ad-
dig késett, míg elunván a több évi
várakozást, vissza nem vettem, az-
zal a kérelemmel, hogy a társa-
ság — ha fontosabb ügyei miatt
nem adhatja ki — legalább enge-
158

délyezze a firmáját hogy egy idegen kiadónak adhassam. Egy gyűlésen, hol Gyulai, jó barátom, Vadnai és Zichy Géza vitték a szót, a firmát is megtagadták, s Zichy különösen hangsúlyozta, hogy novelláim tele vannak személyeskedéssel. Sajnálom, de személytelen novellát írni nem tudok, s ha valaki magára veszi, arról nem tehetek. Egyszer Zichy Antal fenyegetett mind a két öklével, pedig becsületemre mondom, hogy a kérdéses novella írásakor rá nem gondoltam. Máskor Vadnai vette magára egy novellámat. Ezt — noha itt sem akartam Vadnait apostrophálni — kihagytam összes műveim sorozatából. Bármint legyen, a társa-

ság még a firmáját is megtagadta, mi csaknem egyre megy azzal, hogy a tagsági hiúság örömét se élvezhessem. Legyen úgy a mint akarják. Én soha senkitől igazságtalan protekciót sem irodalmi téren se közpályámon nem kértem, nem is kérek. Novelláim már azért is több méltánylást érdemeltek volna, mert ilyen faj a zeneszeti életből a magyar irodalomban nincs. Érzem és tudom, hogy a társaság kiadványai közt legalább egy harmadrangú helyet elfoglaltam volna; de ha netalán magasabb érdekek miatt nem lehetett, hát méltán elvárhattam volna a társaság firmáját. Ily tisztességtelen, megbélyegző eljárással szemben

160

nem tehettem egyebet, mint minden zaj nélkül visszavonulni. A társaságból nem léptem ki, nem is akarok, mert a tagságot ma is megtisztelőnek tartom; de tényleg többé nem akarok semmiben részesülni. Tekintsetek úgy mint egy élő halottat ki valószínűleg rövid időn belül tényleg azzá is lesz.” Vajon ennek a levélnek megkeseredett hangja elképzelhető lett volna-e harminc évvel korábban? Vajon nem érte-e Bartalust sokkal több, sokkal élesebb, sokkal érzékenyebben érintő támadás akár kritikusi, akár zenetudósi, akár írói pályája során? Úgy tűnik, ebben az időszakban nem az ellentábor ereje lett nagyobb, hanem Barta-

lus küzdőszelleme lett gyengébb, a jövőbe vetett hite lett erőtlenebb.

1898. január 29-én Szilágyi Sándornak — az időben az Egyetemi Könyvtár igazgatója s a Magyar Történelmi Társaság titkára volt — már nem munkáról és tervekről írt. „A közelebb múlt december 21-ike óta egy lépést sem távoztam a szobámból; mert az ásztma nem engedi; étvágyamat egészen elvesztettem, minek következteül annyira el vagyok gyengülve, hogy nem is kívánczom az utcára. Az ásztma miatt éjfél után csak egy támlás székben ülve szundikálhatok valamit. Meddig tart ez így? Nem tudom, de azt hiszem,

hogy a tavasz közeledtével enyhülni fog.”

Bartalus István egy esztendővel ez után, 1899. február 9-én meghalt. Távozását sem a múlt túlélő generációja, sem a felnövekvő ifjabb generáció nem siratta el, haláláról a korabeli sajtóban alig-alig találunk híradást.

Zenetudományunk történetének első nagy fejezetében Bartalus István főszerepet játszott. Vitathatók gyakran kutatómunkájának eredményei — kétségtelen ugyanakkor, hogy magyar zenei múltunk egyik legkitűnőbb ismerője volt, olyan tudós, aki biztos szemmel látta meg a legfontosabb problémákat, aki először kísérelte

megválaszolni zenetörténetünk számos nagy kérdését. Válasza nem lehetett teljes és nem lehetett hibátlan. Tévedéseinek korrigálására, megkezdett munkájának folytatására csak a XX. században került sor — befejezettnek még ma sem tekinthetjük.

BIBLIOGRÁFIA

BARTALUS ISTVÁN MŰVEI

Zenetörténeti munkák

A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Pest, 1869.

Magyar Orpheus. Vegyes tartalmú zene-gyűjtemény (XVIII–XIX. század). Pest, 1869.

Jelentés Felső-Ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. Pest, 1870.

Művészet és nemzetiség. (Székfoglaló.) Bp., 1876.

Emlékbeszéd Mátray Gábor I. tag felett. Bp., 1877.
1877.

Az ó- és középkori zenetörténelem vázlata. Bp. 1877.

Vázlatok a zene történelméből. I. Bp., 1889.

Adalékok a magyar zene történelméhez. — Bakfark Bálint lantvirtuóz és zeneköltő és Eszterházy Pál egyházi zenekölteményei. Bp., 1882.

Újabb adalékok a magyar zene történelméhez.

[I. Régi húroshangszereink, s a magyar hegedű. — II. Fantasia 3. v. (Bakfark Bálinttól.) — III. Passamezzo ongaro. Saltarello ongaro.]

Zeneelméleti munkák

Zene-káté Lobe után. Pest, 1863.

Elemi összhangzat- és számjelzés tan Wohlfahrt H. után. Pest, 1867., Bp. 1880., Budapest – Lipcse, 1887.

A zeneköltészet elemei és műformái. Bp., 1883.

*Folyóiratokban megjelent cikkek,
tanulmányok (válogatás)*

Szerény szózat a magyar tudományos Akadémiához. Zenészeti Lapok 1861. 32 – 44. sz.
Visszapillantás. Zenészeti Lapok 1861. 44 – 48. sz.

Jelesebb zene-tanítóink [Klein Henrik, Brauer Ferencz, Merkl József, Dömény Sándor, Winkhler Angelus Károly, Rigler Ferenc Pál, Thern Károly.] Zenészeti Lapok 1862. 34., 37., 38., 39., 40., 41., 49., 52. sz. — 1863. 44. sz. — Ugyanez a sorozat az Ország Tükrében 1862 – 1863.

A zene története. Zenészeti Lapok 1862.
Wagner Richard és hangversenye a nemzeti színházban júl. 23-án. Koszorú 1863. 2. félév 5 – 7. sz.

A Troubadourok s jongleur-ök. Koszorú 1863. 2. félév 10 – 12. sz.

A magyar zene története. Budapesti Szemle 1864. XIX – XX.

A cigány és viszonya zenénkhez. Budapesti Szemle 1865. III. 8 – 9. füzet; 1866. IV. 11. füzet.

Újabb zeneköltészetünk. Budapesti Közlöny 1867.

Jelentés magyar népdallamok gyűjtéséről. A Kisfaludy Társaság Évlapjai Pest., 1872.

A magyar zene és a cigányok. — Bertha Sándor után francziából Bartalus Istvántól. Budapesti Szemle 1879. 37. sz.

Népdalaink s a szakférfiak. Budapesti Közlöny 1883.

A magyar palotás zene és népdalok. Az Osztrák Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország I. Bp., 1888. 363 — 386.

Az egyházi zene. Az Osztrák — Magyar Monarchia írásban és képben. Magyarország III. Bp., 1893. 379 — 391.

Emlékezés Arany Jánosra. Bp., 1893. Pesti Napló 137. sz.

Szépirodalmi művek

Egy bukott zenész élete. Regény a magyar zenészéletből. Esztergom, é.n. [1884] (Hölgyfutár 1859.)

Két dudás egy csárdában. Regény a magyar zenész életből. Pest, 1865. (Hölgyfutár 1860.)

A kávéházban. Vig regény. Bp., é.n. [1894?] — Fővárosi Lapok 1866. Színpadi előadása a budai színházban.

A fél tudósok. Humoros regény. Bp., 1882.

Művészet pongyolában. A zenész életből.
Tizennégy elbeszélés. Bp., [1894] —
Zárójelben az első megjelenés dátuma.
Káro király, történeti beszély Haydn József
életéből. (1874)
A kakasdi dalárda. Tréfás beszély. (1866)
Angyalföldi Sára. (1887)
Egy tanképesítés. (1878)
A Sférák harmóniái. (1862)
Apolló iskolája. (1865: A művészet pongyolá-
ban címmel.)
A madarak zeneművelő társulata. Történelmi
bohózat. (1884)
Az 1002-ik éj. Fántáztikus elbeszélés. (1885)
A feloldatlan hetes hangzat. (1867)
A csudagyermek. (1859)
Ganefka úr tíz forintos zeneleczkéi. (1860)
Tehát, vagy, cigány-jubíleum. Vigjáték egy
felvonásban. (1888)
Karácsoni ajándék. (1889)
Igazság és hazugság. Apokrifus beszély.
(1890)

Pedagógiai kiadványok

Gyermek-Dalhon I–III. Pest, é.n. [1861
előtt]
Gyermek Lant. Növendék zongora tanulók
sámára I–II. füzet, Bp., é.n.
[1861]
Kis művész. Ismert magyar dalok gyűjte-
ménye. Pest, é.n.

60 előkészítő zongora gyakorlat. Bevezetésül minden zongora iskolához, különösen Czerny Károly Wiener Lehrmeisteréhez. Pest, 1861.

60 Exercices préparatoires comme introduction à chaque école de piano, particulièrement p. „le maître de Vienne” Ch. Czerny. Pest, é.n. Zongoratan. Pest, 1862.

Módszer a zongora helyes játszására. Pest 1860.

Gyakorlati zongoratanító. Pest, é.n.

Bevezetés a zongora és orgona játszására. Buda, 1871.

Énektanító vezérkönyv népiskolai tanítók számára I - II. Bp., [1874] Újabb kiadások: 1898., 1902., 1904.

Éneklő ABC népiskolák számára. 1 - 6. évf. Bp., 1873 - 1874. Újabb kiadások uo., 1876., 1880., 1882., 1886., 1897., 1900., 1901., 1902., 1903., 1904.

Énektanító harmónium vagy zongorakísérettel. Bp., 1878.

Magyar énekiskola. Bp., 1890.

BARTALUS ISTVÁN - PATAKI VILMOS: Énekiskola I II. Bp., 1906 - 1907.

BARTALUS ISTVÁN - SZTANKÓ BÉLA: Magyar énekiskola I - II., Bp., é.n.

BARTALUS ISTVÁN-féle énekiskola. Átdolg. Pataky Vilmos. 2. kiadás Bp., [1912], 3. kiadás Bp., [1913], 4. kiad. [1914 - 1916], egyes kötetek további kiadása: 1907., 1909., 1910., 1911., 1914., 1918.

*Dalgyűjtemény és módszertani utasítások a
népiskolai tanítók használatára.* Átdolg.
Pataki Vilmos. Bp., 1907.

BARTALUS ISTVÁN – PATAKI VILMOS: *Dal-
gyűjtemény.* Bp. 1906.

BARTALUS ISTVÁN – GYERTYÁNYFY ISTVÁN:
Négyes dalok zsebkönyve 2. kiadás. Bp.,
1887.

BARTALUS ISTVÁN – GYERTYÁNYFY ISTVÁN:
Nő-karénekek gyűjteménye. Bp., [1879]

*Feldolgozások, kompozíciók,
gyűjtemények*

Körös-kecskeméti emlék. 1853.

Változatok egy eredeti magyar témára. Bp.,
1857.

Zrínyi lantja. Ábránd zongorára. Pest, 1857.
101 magyar népdal. Pest, 1861.

Ej! haj! ne szomorkodj. (Bordal Arany J.
költeményére.) Pest, 1863.

Finn dalok. Collan K. és Lagi R. helsingforsi
gyűjteménye dallamaiból. Pest, é.n.
[1864]

*Ábránd „Szeretlek én egyetlen virágom” népdal
felett.* Pest, 1866.

Változatok egy eredeti magyar témára. Pest,
1867.

*Thököly, Bercsényi nótái és a Rákóczi-induló
képletei.* Zongorára alkalmazta Bartalus
István Pest, é.n. [1873]

- Arany János dalai.* Bp., 1884.
Változatok. Zongorára. Magyar Zeneköltők
 Kiállítási Albuma 1885.
Arany János dalai. Férfi négyesekké átírta
 Bartalus István. Bp., 1888.
Magyar Zeneköltők Kiállítási Albuma. A nagy-
 méltóságú vallás és közoktatási, földműve-
 lési, ipari és kereskedelmi m. k. minis-
 terium megbízásából szerkesztette Bar-
 talus István, kiállítási csoportbiztos. Rózsa-
 völgyi és Társa, Bp., 1885.
Magyar Népda­lok Egyetemes Gyűjteménye
hét kötetben. Bp., 1873., 1875., 1883.,
 1894., 1895., 1896.

A BARTALUS ISTVÁNNAL FOGLALKOZÓ IRODALOMBÓL

- SÁGH JÓZSEF: Magyar zenészeti lexicon.
 Bp., 1879. 36 – 38.
 MENICH ANTAL: Bartalus István, Paedago-
 giai Plutarch. Jelesebb paedagogusok,
 kiválóbb tanfér­fiak arczkép- és életrajz-
 gyűjteménye, tekintettel a magyarokra.
 Szerkesztette Orbók Mór. I. Bp., 1887.
 Pozsony, 255 – 262.
 SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók élete és
 munkái. Bp., 1891. I. 627 – 630.
 BÁNYAI JÁNOS: A Bartalus féle lanttáb-
 lázat gyűjtemény. Bp., 1908.

BARTÓK BÉLA: A magyar népdal. Bp., 1924.

Zenei lexikon. Szerkesztették: Szabolcsi Bence és Tóth Aladár. Bp., 1930. A Bartalus-cikket írta: Major Ervin. (73–74.)

KODÁLY ZOLTÁN – GYULAI ÁGOST: Arany János népdalgyűjteménye. Akadémiai Kiadó. Bp., 1952.

KECSKEMÉTI ISTVÁN: A századvég magyar zenéje a hetvenöt éves „Kiállítási album” tükrében. Magyar Zene 1960. november. 157–168.

Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerkesztő: Benedek Marcell. Bp., 1963. (Bartalus-cikk jelzés nélkül: 112.)

SZABOLCSI BENCE TÓTH ALADÁR: Zenei lexikon. Átdolgozott új kiadás. Főszerkesztő: Bartha Dénes. Bp., 1965. Bartalus-cikk: Major Ervin (ME) (155.).

LAKATOS ISTVÁN: Kolozsvári magyar muzsikások emlékvilága. Szemelvények a 19. század zenei írásaiból. Bukarest, 1973. (Bartalus életrajz: 24–26., a „Káro király” 138–177.)

SZABOLCSI BENCE: Bertha Sándor levelei Bartalus Istvánhoz. Magyar zenetörténeti tanulmányok Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére. Bp., 1973. 16–153.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Kiss Zsuzsa

Terjedelem: 5,50 (A/5) ív + 1 db melléklet

AK 1174 k 7679

76.2956 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György

